

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԻ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

„ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ԴԱՏԸ

«Ուսաց եւ նոյնիսկ ընդհանուր պատմութեան մէջ չէ եղած մի այլ կազմակերպութիւն, որ այսօր հակապետական ուժ պարունակէր իր մէջ»...

(Իւստիսազի նոյնիսկ):

Վարագորն իջաւ ռուսական յնորագոյն արգարադատութեան՝ մեծաշառաչ գրեագի վրայ — և այժմ ի տես ամբողջ մտածող Ռուսաստանի, ամբողջ զգացող հայութեան՝ նստած են մեղադրեալի նստարանի վրայ իսկական չարագործները, քննիչների, դատախազների, մինիստրների հայտեաց և մարդատեաց վոհմակը:

Նա ցոյց տուեց միանգամ ևս, որ փառութեան ռէժիմը յաւերժացնելու նպատակով չի կանգ առնի ոչ մի զեղծման, ապօրինութեան ու բռնութեան առջև, որ կարելի է տարիներով գազանային որսախուճապ կազմակերպել մի ամբողջ ժողովրդի դէմ, խուզարկել անդադար գիւղեր ու քաղաքներ, ահաբեկել խողաղ աշխատաւոր ազգաբնակչութիւնը, փառեցնել բանտերի մէջ անմեղ երիտասարդ կեանքեր և ապա խմբագրել մի քստմեղի մեղադրական, ծայրէ ծայր հիւսւած ամենաալլանդակ կեղծիքներից:

94 հոգի — անպարտ հռչակած սենատական դատաւճռով: 94 հոգու գէմ՝ ոչ մի փաստ, ոչ մի լուրջ ապացոյց — և սակայն... այդ մարդիկ բանի՝ տարիներ տառապել են բանտերի մէջ, Լիժինեան յնախնական քննութեան՝ ճիրաններում և աղի արցունք բամբուլի սպասել են անպարտութեան դատաւճռին: Այսպիսի չարագործ տարկանոնութիւններ հնարաւոր են... միայն ռուսական ատեանների տարեգրութեան մէջ:

Աշխարհը անդադար վերիվայրումներ ու փոթորիկներ է ապրում, շուրջը ամեն ինչ կերպարանափոխում է, վերանորոգւում, արեւմտեան նշանաբանների յաղթական որոտը հասնում է մինչև չինական վիթխարի պատնէշը — բայց այդ նողկալի ատեանները մնում են նոյնը, այդ արիւնոտ տարեգրութեան մէջ ոչինչ չի փոխուում: Դեռ թուում է, հին սխառմը շատ կողմերից գերադասելի էր...

Մօտ հարիւր հոգի անմեղ նահատակներ — նոյն

իսկ Սենատի խոստովանութեամբ: 52 հոգի միայն դատապարտւած՝ կեղծիքների ու մատնութիւնների օգնութեամբ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չի սարսափում պատասխանատուութիւնից ու պատիժներից. մի անգամ որ նա ոտք է դրել ազատութեան և կուր ճանապարհի վրայ՝ նա զրանով իսկ հաշտւել է պատժի, հալածանքի, նահատակութեան հեռապատկերի հետ, որ անհրաժեշտ ճակատագիրն է յեղափոխական մարտիկների: Թող գտնեն դահիճները դաշնակցական գործիչներին, հաստատեն փաստերով նրանց ըմբոստ թախքները և պատուեն ու զարգարեն նրանց գլուխը «Սիբիրի» ու տաժանակիր աշխատանքի լուսապսակով: — յեղափոխական գործիչը չէ, որ պիտի դողայ թշնամու այդ վրէժխնդիր հարւածներից, որ պիտի լայ, գանգատուի, աղաղակի ու աղերսի... Հապա երբ դաշնակցական՝ անւան տակ դատապարտում, տանջում ու մեղցնում են բանտերի կամ քարտի մէջ անմեղ, անմիաս քաղաքացիներ, երկչոտ, խեղճ ու կրակ, երբեմն նոյնիսկ պահպանողական անհատներ, որոնց դաշնակցական՝ անունով մկրտելն իսկ վիրաւորանք է կուսակցութեան համար — այդ է ահա, որ թուում է անօրինակ, հրէշաւոր՝ ոչ միայն յեղափոխականների ու ազատամիտների, այլ և խոհեմ ու չափաւոր հասարակութեան աչքում:

Վերջացաւ Ինչ շահեց ռուսական Բիւրօկրատիան: Ինչ շահեցին ցարիզմի եռանդուն ու շահախնդիր սպասաւորները այնքան հաւատք ու խուճապներով, չորսամեայ տանջալի հաւատաքննութեամբ, և այդ հսկայ ու բազմազմուկ դատաւարութեամբ: Յաղթանակի դափնիներ չեն, այլ պարտութեան նոր ու նոր ամօթանքներ ու նւաստացումներ: Հայ ժողովրդական դատը չի աւարեց, ընդհակառակը՝ նա նոր փայլ ու հմայք առաւ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չթուլացաւ. ընդհակառակը. ամբողջ դատաւարութիւնը իր արտակարգ հանդիսաւորութեամբ, իր անսովոր պարագաներով կոչւած էր նոր սնունդ բերելու կուսակցութեան հռչակին: Նա անցաւ Ռուսաստանի սահմաններից, հասաւ և եւրոպացոց ափանջներին: Եւրոպացիք իմացան, որ թիւրքահայ ազատագրական շարժման կրող հինաւորաց կազմակերպութիւնը

ռուսական կայսրութեան մէջ ևս հանդիսանում է ազատութեան շարժումների պատկառելի մի գործօն: Սօցիալիստներ ու ազատականներ հետաքրքրեցին նրա էութեամբ, նրա ծրագրով ու պատմութեամբ, և «Գրոշակ»-ի խմբագրութեան ուղղեցին մի շարք դիմումներ Անգլիայից, Իտալիայից, Ֆրանսիայից, նմանապես ռուսներից և լեհներից, անգամ ռուս սօցիալ-դեմոկրատիայից. ամենքն էլ գրել են ուղում «Գաշնակցութեան» մասին, որը լրագրի ու հանդեսի, որը գրքի, որը նոյնիսկ հանրագիտական բառարանի մէջ:

«Ռուսական և նոյնիսկ ընդհանուր պատմութեան մէջ չէ եղած այսքան ահաւոր հակապետական մի կազմակերպութիւն» — յայտարարում էր ցարական դատախազը իր եզրափակիչ ճառի մէջ...

Եւ անշուշտ, այդ համոզումն է, որ թելադրում էր կենտրոնական կառավարութեանը՝ ձեռնարկելու ապահովութեան բացառիկ միջոցների, ընտրելու յատուկ չէնք՝ դատաւարութիւնը «հանգիստ սրտով» մղելու համար և նոյնիսկ զինուորական պատրաստութիւններ տեսնելու... դրսի հնարաւոր գրոհների դէմ...

Երկու ամիս շարունակ «Գաշնակցութիւնը» իր վրայ պահեց Ռուսաստանի ուշադրութիւնը. յօդաւորներ ու հեռագիրներ թերթերի ու հանդեսների մէջ, յօդաւորներ և ընդարձակ տեսութիւններ նաև եւրոպական մամուլի մէջ: «Գաշնակցութեան» անունը՝ բոլորի բերաններում և բոլոր բերանները՝ միանգամ ևս անիծելիս ու խարանելիս բռնակալական նկովելի ուժի մը: Այդ անէծքն ու խարանուկները առանձին թափ առան հռչակաւոր — այժմից արդէն պատմական — կեղծ իրերի մերկացումով, փակ դռները չ'արգիլեցին գաղտնիքների արշաւը դէպի անկախ մամուլի էջերը, ուսկից լսեց հրապարակախօսական խղճի ձայնը, լսեցին ցասումի ու բողոքի զօրաւոր աղաղակներ Շէքսպիրոսովեան արատաւոր սիստեմի դէմ:

Եւ ինչպէ՞ս լռէր անկաշառ մամուլը, երբ ցինիկորէն ոտնահարում էին արդարութեան ամենատարրական հրահանգները, երբ շնայեա՞ծ առատաբուխ զեղծումներին, անօրինակ — անգամ ռուսաց պատմութեան մէջ աննախընթաց — զեղծումներին՝ որոնք անպայման պահանջում էին նոր քննութիւն, ատեանը, այնուամենայնիւ, արհամարհելով փաստաբանների պահանջը, որոշում էր շտապ շտապ եզրակացնել, դատապարտել, հարաւածել... Եւ միթէ սոսկ մի ունայն ձեւականութիւն չէր այդ ահագին, աղմկայոյզ դատաւարութիւնը, այդ ահագին շուքն ու շառաւը, հանդիսաւոր ատեանը, հարիւրաւոր վկաների փոխադրումը, հռչակաւոր փաստաբանների պաշտպանութիւնն ու ցոյցերը... Միթէ արդէն նախօրօք պատրաստած չէր դատաւճիռը մինիստրական դահլիճի մէջ, որի հետ շարունակական յարաբերութեան մէջ էր ատեանի նախագահը...

Ի՞նչ շահեցին Ոչի՛նչ: Մի աւելորդ անգամ պերճախօս լեզուներով նշաւակեց Գալիցիներն և Պէլէյեան այն անարգ ուժի մը, որ երկար տարիներ կառավարել էր ռուսահայ ժողովրդին: Մի աւելորդ անգամ ի լուր ամբողջ աշխարհի հռչակեց նաև արդի ուժի մի անյատակ փտախտը, մերկացաւ այն գարշելի միջնորդը, որի մէջ հնարաւոր է Լիժնների գոյութիւնը, մերկացաւ և հանրային ու յեղափոխական դատաստանին յանձնեց ինքը մեծ կեղծարար թշուառականը, քննիչ Լիժն, որ չորս տարի շարունակ *carte blanche* ստանալով Պետերբուրգի կամարիլլայից, իր ձեռքն էր առել հայ ժողովրդի ճակատագիրը և անխնայ ու ամենուրեք հարաւածում, ահաբեկում էր, նիւթելով միաժամանակ իր անլուր մեղադրականը:

Մի աւելորդ անգամ, վերջապէս, Ռուսաստանի հետաքրքիր շրջաններում շեփուրեց Հայ Մարտական Կազմակերպութեան պատկառելի անցեալը, նրա վեհ, ազատասէր և ռազմասէր պատկերը, նրա անդուլ և անողոր արշաւանքը ժողովրդի բոլոր գազան-հարստահարիչների դէմ: Հայ երիտասարդութեան կորովը խորտակել էին ձգտում, բայց նա այսուհետև, չորս տարւայ բանտային սարսափներից ու նահատակութիւնից յետոյ, աւելի ևս պիտի վառւի վրէժխնդրութեամբ ու ատելութեամբ: Նա երբէք չի մոռանայ իր խէջօներին, շիջիներին ու Մեղնիկեաններին, որ բանտային անորակելի ուժի մի տակ հիւժնեցին, խելագարեցին կամ մեռան. նա երբէք չի մոռանայ և իր Համօներին ու Մանասներին, որ պիտի երթան տասնեակներով հիւժնելու սիբիրեան խորշերի մէջ, աքսորի կամ տաժանակիր աշխատանքի արիւնահոռ նկուղներում: Նա չի մոռանայ և միւս հպարտ նահատակին — Կուկուշեանին — որ, 15 տարւայ սիբիրեան տառապանքից յետոյ, այսօր նորէն 15 տարով նետում է նոյն դժնդակ ցերեքների ձեռքով անդառնալի կորստեան զնդանները, միացնելով իր անունը համաշխարհային մեծագոյն յեղափոխական նահատակների ցանկին...

Ոչի՛նչ շահեցին Միայն... նգովք ու ցասում, նոր անունդ հայկական դժգոհութեան, գաղափարային նորաբողբոջ սերնդին, նոր թափ հայրենասէր ու ժողովրդասէր երիտասարդութեան, որ ամեն տեղ ու շի ուղով ունկնդրում էր Պետերբուրգից հասնող լուրերին և ամեն տեղ սրտատրոփ սպասում էր դատաւճիռին: Նա ապրում էր հազագիշտ մի դրաւագ, հայոց կեանքում չտեսնեա՞ծ, եղակի, հանդիսաւոր մի վայրկեան: Ամեն մի լրագրային յօդաւորիկ «Գաշնակցութեան» մասին, ամեն մի ձայն ու շուկ սենատական ատեանի դահլիճից հնչում էր նրա ականջին ուազմի շեփորի պէս, լցնում էր նրա սիրտը օրինաւոր հպարտութեամբ ու մարտական սարսուռով: Եւ նա փնտրում էր «Գաշնակցութեան» միջնորդը — պիտի փնտրէ այսուհետև աւելի մեծ եռանդով ու

հետաքրքրութեամբ — գաղափարի ծարաւի սրտերը փընտրում են աղբիւրներ՝ ծանօթանալու հայ ժողովրդի մեծագոյն կուսակցութեան հետ — որի գատը դարձել էր ամենամեծը ռուսական յեղափոխութեան պատմութեան մէջ — և ժընէփ ու Պօլիս տեղում են դիմումներ Ռուսաստանի հեռաւոր վայրերից, պահանջում են կուսակցութեան օրգանը, ծրագիր ու գրականութիւն, խորհուրդներ ու հրահանգներ...

Ոչի՛նչ չահեցին: Միայն... նոր զարկ մեր ներքին, համագգային համեմալխութեան, նոր ատաղձ հայութեան երեք բաժինների գաղափարային ձուլման համար... Ամբողջ հայ ժողովուրդն էր, որ յուզեց բանտարկեալների դատով: Թիւրքահայը, պարսկահայը չզլացան եղբայրական օգնութիւնը. հայրենիքի և աշխարհի ամենախուլ ծայրերից իսկ՝ հոսեցին զրամական նպաստները, իսկ ամերիկահայ գաղութը ամենայուզից եղբայրակցութեան ապացոյց աւելցրեց իր բուռն, արգասաւոր համակրանքի ցոյցերով, ու՛ր յաճախ չբանում էին կուսակցական խտրութիւնները:

Կազդուրի՛չ իրողութիւններ՝ որ մի ժողովրդի կենսունակութեան և վերածնութեան գրաւականներ են: Ողջոյն նրանց:

Ողջոյն և այդ նոր բարձրացող ալիքներին, երիտասարդական նոր յուզումին ու ցասումներին, նոր, յուսատու խանդավառութեան:

Կեցցե՛՛ նա — թարմ, աջնիւ, գաղափարական սերունդը, որ գալիս է սուտարացնելու և նոր մղումն հաղորդելու մեր շարքերին:

Կեցցե՛՛ նա — Հայ Բեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ անգուլ փորձութիւնների և հարւածների միջից, շարունակ ճարակելով ու արիւնւելով, բայց և զինւած մի անսպառ, մշտագալար կենսունակութեամբ, պիտի շարունակէ առաջ մղել հայ ժողովրդական գատը՝ մինչև նրա վերջնական և լիակատար յաղթանակը:

Մ Ի ՀԱՏԻԱԾ ԴԱՏԱԽԱՁԻ ԺԱՌԻՑ

Պետերբուրգ, մարտ 28

Ահաւասիկ մի բանի կէտեր այդ ճառից, որ սպասւում էր այնքան մեծ անհամբերութեամբ: Ամենքը լարւած հետաքրքրութեամբ կուզէին իմանալ, թէ ի՞նչ պիտի ասէր պաշտօնական մեղադրողը, ի՞նչպէս պիտի դուրս գար կեղծ իքն երի այդ տիղմից, առանց ցնխոտւելու... Ճառի ընդհանուր մասը, ուր նա տալիս էր «Դաշնակցութեան» վերլուծումը իրաւական ու քաղաքական տեսակէտից, աւելցրեց մօտ 2 ժամ... Նիւթին տիրել չկարողացաւ... Սօցիօլօգիական, պատմափիլիսոփայական տղայամիտ հասկացողութիւններ՝ որ տեղ-տեղ դառչ

նում էին զաւեշտական: Նոյնը չի կարելի ասել ճառի միւս հատւածի վերաբերմամբ, ուր նա մեղադրում էր անհատներին: Այդտեղ արդէն նա տէր էր իր նիւթին, հմուտ կերպով դասաւորում ու կապում էր նիւթը և հփնդում էր եզրակացութիւններ, երբեմն շատ խիզախ: Անցնենք ճառին: Գատախաղն ասաց:

Պարոններ!

«Մեղադրողի դրութիւնը այս պրօցեսում չափազանց ծանր է, աննպաստ: Դեռ երէկ մենք լսեցինք, որ ամբողջ նիւթը, որի վրայ պէտք է հիմնւի ձեր դատավճիռը, ճահիճ է, որից գարշահոտութիւն է փչում: Պաշտպաններից մէկն ասաց, որ դա թունաւորւած աղբիւր է, որից խմել չի կարելի, նա կը վարակի ամբողջ օրգանիզմը: Մենք ամեն օր լսում ենք, որ մի շարք վկաներ առասպելական բնոյթ ունին, որ նրանք երբեք գոյութիւն չեն ունեցել: Եւ ի հարկէ ինքս մօտենում եմ այդ նիւթին, այդ ճահիճին ամենամեծ զգանքով, գնահատման մէջ ես շատ բանում համաձայն եմ պաշտպանութեան հետ, և արգահատանքով երես եմ դարձնում այդ գարշանքից... Սակայն, այն եզրակացութիւնը, որ անում է դրանից պաշտպանութիւնը, ես համարում եմ սխալ և ահա թէ ինչու: Ճիշտ է, մենք պէտք է անցնենք ճահճային լճակների վրայով, չենք կարող դրանցից խուսափել, սակայն անցնել հնարաւոր է, պէտք է միայն փեշերը բարձրացնել այն աստիճան, որ ց' իսին չկալին: Ճիշտ է, ջուրը թունաւորւած է, սակայն թունաւորւած ջուրը այն ժամանակ է վտանգաւոր, երբ դա ջրհորում կամ լճում է, իսկ երբ դա հոսում է աղբիւրից, այդ դէպքում չի կարող թունաւոր լինել, քանի որ նոր հոսանքները բղխում են անարատ աղունքից, իսկ այդ աղունքը դատական բնութիւնն էր, այս դահլիճը, որով անցան երկար վկանների շարաններ: Կան առասպելական վկաններ — Աստուած նրանց հետ... Նրանք մեզ պէտք չեն. մենք գործ կունենանք իրական անձանց հետ: Եւ ահա այս բացատրութիւնից յետոյ, ինձ թւում է, ես իրաւունք ունիմ ասելու, պարոններ, ես կատարում եմ ձեր ցանկութիւնը, յօգուտ ձեզ և ի վնաս մեղադրութեան, զգուշացնելով դէն եմ շարտում վարակւած նիւթը, հրաժարւում եմ նրանցից և բաւականանում միայն նրանով, որի մասին դեռ կասկած չի յայտնւել:

Ամենից առաջ հարց է ծագում: Ի՞նչ է ներկայացնում իրենից Դաշնակցութիւնը: Դա հակապետական, յեղափոխական կուսակցութիւն է, թէ ոչ, ի՞նչ է մեր առջև կանգնած լինէր ռուսական Ս.Ր. կամ Ս.Պ. կուսակցութիւնը, այդ մասին ես նոյնիսկ աւելորդ կը համարէի խօսել, ես նոյնիսկ մատնացոյց չէի անի նրանց ծրագիրը, քանի որ մենք բոլորս գիտենք, թէ ինչի հետ գործ ունինք: Իսկ այս դէպքում խնդիրը բարդ է: Նախ՝ հակապետական, յեղափոխական է Դաշնակցութիւնը:

Թէ ոչ. և եթէ այո, միշտ է արդեօք նա եղել այդպէս, Թէ միայն որոշ շրջանում. և ո՞ր շրջանում. Պարոններ, չնայած մի շարք վկաների հակայական քննարկին, ես պիտի պնդեմ, որ Դաշնակցութիւնը Ռուսաստանի համար եղել է իր ծագման օրից ի վեր (1890 թւից) հակապետական և յեղափոխական և շատ աւելի վտանգաւոր, շատ աւելի անհանդուրժելի, քան որեւէ այլ կուսակցութիւն: Իս չգիտեմ ոչ միայն մեր պատմութեան, այլ և ընդհանուր համամարդկային պատմութեան մէջ մի կազմակերպութիւն, որը իր մէջ պարունակէր այն աստիճան հակապետական ուժ և այնպիսի թափով ու կատաղութեամբ կռիւ մղէր պետութեան դէմ, ինչպէս սա:

Մեզ ասում են, որ հին Դաշնակցութիւնը Ռուսաստանի համար հակապետական, յեղափոխական կուսակցութիւն չէր. պարոններ, դա մի մանեօվը է, մի խաղ, որին միայն երեսները կարող են հաւատարմ. Այդ տեսակ մի գործունէութիւնը պէտք է դիտել երկու տեսակէտից, մի ջազգային և ներքին, պետական շահերի տեսակէտից: Երբ նրանք, դաշնակցականները զինուում են դրացի պետութեան դէմ և դրա համար մեզ մօտ դիմում են անթոյլատրելի միջոցների, այդտեղ արդէն նրանք դառնում են յեղափոխական մեր դէմ: Մի օրինակ. երեւակայեցէք, որ Շւէյցարիայում հայերը անէին նոյնը, ինչ որ արել են մեզ մօտ՝ առձկահայերին փրկելու համար: Այսինքն բոլոր միջոցներով ղէնք ձեռք բերէին, կազմակերպէին սեփական զօրք Շւէյցարիայի մէջ և ուղարկէին Յաճկաստան. դրա համար նրանք դիմէին բռնի հանգանակութեան, այսինքն կոտորէին հակառակորդներին և, որ գլխաւորն է, անխնայ ոչնչացնէին շւէյցարական իշխանութեան այն ներկայացուցիչներին, որոնք արգելք լինէին իրենց այդ ներքին անկարգութիւններին... Թոյլ կը տա՞ր արդեօք Շւէյցարիան այդպիսի գործունէութիւն և չէ՞ր համարի այդ՝ յեղափոխական գործունէութիւն: Իսկ այդ խմբերը, որոնք անցնում էին և վերադառնում, դրանք կատարեալ յեղափոխական օճախներ էին: Պարոններ, երբ մահմադականները ուխտի են գնում Մեկկա, վերադարձին մենք նրանց չենք ընդունում, եթէ նրանք ժանտախտի վայրերից են գալիս: Եւ սակայն մեզ ասում են, որ այդ յեղափոխական ժանտախտը մեզ մօտ բերողները վտանգաւոր չեն. ես կասեմ, որ դա շատ աւելի վտանգաւոր է, քան իսկական ժանտախտը:

Ես չեմ շօշափում եկեղեցական գոյքերի գրաւման շրջանը: Կայսերական ուկազով այդ գոյքերը վերադարձած են և ուրեմն դրա շուրջն եղած շարժումը ես համարում եմ մեր քննութիւնից դուրս, և դրա համար ոչ ոք չի մեղադրուում: Եւ ես անցնում եմ միւս շրջանին — հայ-թուրքական կոտորածներին: Այստեղ երկար բացատրութիւններ աւին նրանց պատճառների

մասին, ես չեմ հետաքրքրւում դրանով: Ասում են — Գալիցիան աւերակ, պրովոկացիա, պանիսլամիզմ... Ես չեմ ուզում մտնել այդ ենթադրութիւնների աշխարհը. սակայն չեմ կարող ամենախիստ կերպով չորհրդել «պրովոկացիա» մեղադրանքի դէմ: Ծայրայեղ դէպքում, ես կարող եմ թող տալ, որ եղել է իշխանութեան անգործութիւն, կրաւորականութիւն, բայց պրովոկացիա՝ երբէք: Ինթադրութիւնները վտանգաւոր են. չէ՞ որ ես նոյն իրաւունքով կարող եմ պնդել, որ պատճառներից մէկն էլ Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնն էր, որ գրգռում էր մահմադականներին: Եւ շատ նշանակալից է այն հանգամանքը, որ նոյնիսկ Տաճկաստանում, ուր կան շատ բրիտանական, կոտորածի ենթարկւում են միայն հայերը. չէ՞ որ այդ մի բան նշանակում է...

Ինչ հետաքրքրւում է կոտորածների փաստը: Ասում են ինքնապաշտպանութիւնը սուրբ գործ է, ոչ միայն թոյլատրելի, այլ և պետական մի ծառայութիւն. այդ ես ընդունում եմ. ես չեմ մեղադրում հայ ժողովրդին, այլ այն կուսակցութեան, որ ղեկավարելով այդ գործը, դիմում էր յեղափոխական միջոցների: Նա անխնայ կոտորում էր պետական չինովնիկներին, իշխանաւորներին, միայն նրա համար, որ նրանք իրեն դուր չէին գալիս: Նա բռնի կերպով փող էր հաւաքում, գիմելով սպանութիւնների: Նա իր ձեռքն էր հաւաքել պետական ֆունկցիաները, դատարան, վարչական իշխանութիւն և այլն և այլն: Ահա Թէ ինչու՞մ է յանցաւոր գործունէութիւնը և յեղափոխականութիւնը Դաշնակցութեան՝ այդ շրջանում: Երկափոխական արատը, ուր որ էլ գցես՝ նա կը մնայ յեղափոխական:

Այդ շրջանի սկիզբն է, որ կատարւում է Դաշնակցութեան պաշտօնական մկրտութիւնը սօցիալ-յեղափոխութեան աւազանում: Յեղի է ունենում 1905ի ռայօնական ժողովը, որ մշակում է յայտնի «սախագիծը»: Մեզ ասում են, Թէ դա սոսկ նախագիծ էր, պաշտօնական ծրագիր չէր, միայն բարոյական նշանակութիւն ունէր և ոչ իրաւական, որ կարելի էր ձալ դաշնակցական և չ'ընդունել այդ: Սակայն պարոններ, մենք գիտենք, Թէ ինչ են նշանակում այդ խօսքերը. մենք գիտենք, որ նոյնիսկ պաշտօնական ծրագրի ու կանոնադրութեան շատ կէտերը, իրաւական լինելով հանդերձ, մնում էին մեռած տառ, իսկ այն, որ ծրագրից էլ, կանոնադրութիւնից էլ դուրս էր, կեանքի մէջ անցնում էր, եթէ միայն ցանկանում էին այդ կուսակցութեան ղեկավարները: Մենք գիտէինք, որ այդտեղ ամեն ինչ կախած էր բարոյական ճնշումից... Այդ մօմէնտից սկսւում է կուսակցութեան սօցիալիստ-յեղափոխական գործունէութիւնը. մի շարք կուսակցական թերթեր, ամբողջ մի գրադարան, թուրքիկներ, պրօպագանդիստներ, պրօֆէսիօնալ միութիւններ և այլն և այլն... Եւ

դրանից յետոյ վեր կենալ և ասել, որ դա միայն նախագիծ էր և ուրիշ ոչինչ—թիւրիմացութիւն էր Դաշնակցութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ նրա պաշտօնական ժողովները միայն գալիս են *post factum* վաւերացնելու այն, ինչ որ կեանքում արդէն վաղուց իրականացրել էր:

Սակայն ամենից զարհուրելին, ամենից անբարենպաստ մեզ համար, որի առաջ դողում է իմ ձայնը, ոչ թէ իբրև մեղադրողի, այլ իբրև մարդու,—դա Դաշնակցութեան տեւրօրական գործունէութիւնն էր: Իմ ուժերից վեր է նորէն կրկնել այդ զոհերի շարանների անունները, ես կը խնայեմ ձեր լսողութիւնը: Սակայն, չեմ կարող մատնանիչ չ'անել այն գազանաբարոյ վերաբերմունքը, որ ցոյց էր արում դէպի չինոֆիլները: Ով որ կը համարձակէր դիպչել Դաշնակցութեան, ով խուզարկութիւն կատարէր, ձերբակալէր՝ նա դատապարտւած էր անխուսափելի մահուան և ինչպիսի մահուան: Այնպիսի տանջանքների, որոնց առջև կը սարսափէր միջնադարեան ինկվիզիտան, Կարգացէք այն թուուցիկը, որ կոչւում է «Պրիկազ բուսսկիմ չինովնիկամ» (հրաման ռուս պաշտօնեաներին) և ձեզ համար ամեն ինչ պարզ կը լինի: Ո՛հ, Աստուած իմ, ի՞նչ սարսափելի կուսակցութիւն և ո՞րպիսի չարանիւթ ուժ ունէր

կուսակաւ իր մէջ: Լսեցէ՛ք նրա նշանաբանը. «Մա՛հ կամ Ազատութիւն»: Աշխատեցէք խորասուզել նրա մտքի մէջ, ըմբռնել նրա իմաստը և կը հասկանաք, որ այդ կուսակցութիւնը միջին ճանապարհ չունէր, նա ազատութիւնը հասկանում էր միայն մահի միջոցով... Պէ՛տք է սպանել, պէտք է ոչնչացնել, որպէս զի ինքդ ազատ զգաս բեզ... և նա այդ անում էր: Եթէ ես լինէի արձանագործ, Դաշնակցութիւնը կը պատկերացնէի մի արձանով, որի պատանդանի վրայ կը փորագրէի այդ արեան բաղանիքի մէջ գալարւող բոլոր զոհերին, աջ կողմը կը կանգնեցնէի Համազասպ Օհանջանեանին, ձախ կողմը Խաժանեանին, իսկ վերեւը, գագաթին՝ Ահարոնեանին: Արծի ձեռով, որ ծծում է անվերջ հոսող արիւնը (այստեղ դատախազը բերում է Ահարոնեանից մի հատուած):

Սրանով վերջացաւ ընդհանուր մասը: Ես ձեզ տւի ճառի կմախքը՝ նա համեմատ էր բազմաթիւ քննարկան դարձածներով, յաճախ կրօնական մարզանքներով քրիստոնէական պատգամների ցուցադրութեամբ: Երբեմն էլ — փիլիսոփայական կնճիռների լաբիրինթ էր նետւում, երբ կամեւում էր մահուան և կեանքի առեղծւածը լուծել... Այդտեղ արդէն նա իր լիրիզմով ու փիլիսոփայական միամտութեամբ ծիծաղ էր շորժում:

Հ Ռ Ե Տ Ո Ր Ը Գ Ե Ր Ի Ն Ե Ր Ո Ւ Ն

ԳԻՅՆԱՌԻ ԵՐԵՎԱՆԻՆ

Ըմբոստութեամբ կարմիր օր մը՝ երբ ամեն օրէնք պիտի փշրէր,
Դուռ, հոնտո՛ր, կրամիդէ պատւամղանի մը վրայ,
Ուր քու ոտքիդ հմէնդ հարաձը կը լսէր,
Ծովածալալ մարդերու ուն պերճ գլուխդ ցնցելով՝
Ու քու ծայմովդ ամմահօրէ՛ն ոսկի,
Քու խօսքերուդ ճառագայթը Կամքերու մէջ գծելէ,
Իշխանութեամ և աշխատանքի ամօգնական գերիմներու,
Ահաւասիկ իմէ որ ըսիր...

— Ձեզ եղբայրներ չեմ կոչեր ես, ո՛չ ալ ըմկերք պայքարի,
Ձեր ամուսնի ձեր ցաւերէն, ես կը կարդամ ձեր վրայ,
Ձեր ամուսնի ձեր ճակատիմ ես կարդացի... Գերմիւսնի՛ր,
Գերմիւսնի՛ր, ողջո՛յմ ձեզի այս իրիկում, ողջո՛յմ ձեզի,
Բայց՝ ո՛չ աւետիս կուտամ ձեզ ո՛չ արեցում ո՛չ մահագութ,
Այլ միմիայն ես կուգեմ ձեր դիակները սմուցամել,
Նոր կամքերու և կորովի համոզումը ձեզ ցողելով...

— Յառաջացէ՛ք, յառաջացէ՛ք ո՛վ ամօթութեամ ամապատմե՛ր.
Յառաջացէ՛ք դուք իմ սրտիս և սաստկութեամբ իմ խօսքերուս,
Յառաջացէ՛ք դուք սովամահ մշակման և մերկամղամ ջուրհակներ,
Դուք արիւնթաւ բամուռներ և դուք ամհաց հոծողներ,
Դուք ամենողիք որմնաղիւրներ և դուք ամսո՛ւր դարբններ,
Դուք երկաթներու ըմբիշ և դուք՝ սև համքերու ուրուականք,
Դուռ ամպատամբ գործաւոր և ցնցոտիներու՛ իշխամ,
Եւ աղքատներ, ամաշխատներ, ամժառամզմներ, ժուռեկամներ,
Դուք կորքամակ ճորտներ և սապատող ստրուկներ,
Դուք բոլորդ ձեր ամենօրեայ թափուր սեղամը՝
Խաչակնքող յիմարներ...

Դուք ամմուռնեմեր, հաւատարիմ հպատակներ, դուք՝
Որ՝ ձեր ետեւ տարածուող այս պորտաբոյժ ընկերութեամբ,
Ցածասեղանը ճոխացուցիք, իր բերեղը պիղծ բաժակիմ
Ձեր ամբարբառ ստրուկի արիւնովը լեցնելէմ...
Երբ՝ ձեր շրթները պապակներու հոլերէմ վար կը թափիմ,
Երբ՝ ձեր բերանը միմիայն ամի մը մոխիր կը ծամէ...

— Գերուհիներ, Գերիներ, գաղափարէմ զրկածներ, Գիտութեամբ դէմ ապշահարներ,
Դուք քուրդ Փարիզներու և Լոնդոններու ճամբաներէմ սովալուկ ամցողներ,
Դուք մրտաւածներ, մարտիրոսներ, ամեղուններ, ամճակատներ,
Դուք ոտքի վրայ հագին շարժող կամաքներ,
Որ ձեր կոսած պողպատներովը, տիրապետները ձեր խեղճութեամբ,
Ձեր ձեռքերը ձեր ընկերիմ դէմ կը զինեն...

— Բայց ովսամմա՞ ձեզ, ովսամմա՞ ձեզ, հերոսական աշխատողներ՝
Եւ համբուրեցէ՛ք այս պահուս, համբուրեցէ՛ք արտասուքով,
Դուք ձեր ձեռքերէմ և բազուկներէմ, ձեր շրթներով ստեղծողի,
Գերուհիներ, Գերիներ, համբուրեցէ՛ք, համբուրեցէ՛ք դուք զիրար,
Որովհետեւ ամեն հոգ, ամեն ցորեամ, ամեն արդիւնք,
Ամեն երդիք, ամեն համզիտ, ամեն բարիք և ամեն բերք,
Ձեր աշխուժէմ, ձեր կորովէմ, ձեր բազուկէմ մեզի կուգամ...
Բնակութիւն և պողոտայ և քաղաքները շուայտութեամբ,
Ռազմադաշտերը արիւնի, և կառափնատները ձեր վզիմ,
Ու կամուրջները ամեն եզերք զիրար զօղող,
Բոլոր գծերը երկաթի, հողամասէ հողամաս, վայրաշարժի և թռիչքի,
Որ՝ երկիրները չարաչար մէկզմէկու կը համգուցեն...
Բոլոր շարժումը և շոյնը ձեզ դաւաճամ ընկերութեամբ
Եւ ստութեամբ սակարամները ոսկեկուռ,
Եւ Կաթնղիկէմ, ուր ծնողի կաղօթն և ապարամքները գազիր,
Այս բոլորը ձեր մահատակ բարութեմէմ եմ ձմեր...

— Գերուհիներ, Գերիներ, որպէս զի դուք այլ ևս, ամօթութեամբ ձեր օրերում,
Դուք ձեր ոսկորը չի կրծոտէք, ձեր տէրերը օրհնելով,
Որպէս զի դուք այլ ևս ունայնօրէ՛մ չի քանդակէք,
Եւ ոսկի գահը և դուռները և դազաղը, ճոխակեացիմ կամ Արքայիմ,
Այսուհետեւ արդարօրէ՛մ և կատաղութեամբ մախ և առաջ վայելեցէ՛ք
Ինչ որ ձեր կեանքը շուայլօրէմ, բիրտ մարդկութեամբ կը բաշխէ...
Ու որչափ որ ըլլա՛ք ստրուկ, ըլլա՛ք գերի, ըլլա՛ք թշուառ,
Թո՛ղ մարդասէրի իմ մտրակս և մորիկներս հոնտորի
Ձեր չղառութեամբ վրայ, ամգթութեամբ շառաչեն...
Գերուհիներ, գերիներ, ահաւասիկ վերջիմ խօսքս ձեր բոլորիմ,
Միմէն որ դուք և՛ բռնացքով և՛ բարկութեամբ,
Իրաւունքի և կեանքի ձեր տաճարը չի հիմնէք,
Ո՛չ ձեզ եղբայր պիտի կոչեմ, ո՛չ ընկերներ, ո՛չ քոյրեր...

Ս Ի Ա Մ Ա Ն Թ Օ

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ջ Ո Ւ Լ Ո Ւ Մ Ա Թ

(ՊԱՍԵՑԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ)

Ասող մըն էր հայ հայրուկներու շքեղ շարքերուն մէջ
Պարսկաստան, Խոյի մօտ, Բէգլավար գիւղը, պատմական
Աւարայրի գաշտին մէջ Ազատականներու, կառավարա-
կաններու հետ մղած կռիւի միջոցին 1911 թ., փետրարին,
ինկաւ մեր կործանքները հերոսական մահով:

Պարսկաստանի տղատական կռիւը, որուն մեծ ուժերով
մասնակցեցաւ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, մեզմէ իւրիշ շատ
թանկագին զոհեր Ատոնց մէկն ալ մեր Զուլումաթը եղաւ:
Հատ կանուխէն սոք զրաժ ազատութեան գինարի փշոտ
ճանապարհին վրայ, նա գինակիցներէն էր անմահ Սերուբ-
Աղբիւրի և զոհ գնաց հաւաքաբար հային ազատամարտի սրբ-
բազան կռիւն...

Երկրի երեսին որբան ճգճիմ, ճահճային կեանքով, պզտիկ

հաշիւներով ապրող մարդիկ կան, և որբան հերոսներ,
որոնք կ'ապրին ճահճներէն դուրս, ապականւած մթնո-
լորտներէն վեր... Ապրախտ մարդկութիւն միշտ զոհեր
կուզէ մաքրելու, բարձրանալու համար...

Ահա զոհ մըն ալ քեզ, բու անկուշտ որկորիդ... Թող քու
արիւնուշտ հակումներդ յագենան, թող քու կեղտերդ,
արատներդ սրբին մեր զոհերու մաքուր արիւնով:

Յովհաննէսը Բաղէշի նահանգի Տառիկ գաւառի Պաս
գիւղի համեստ գաւառէն էր: Անոր մայրը զինքը ծնաւ պան-
դըխութեան մէջ, Կ. Պոլիս, բայց մանուկ Յովհաննէսը
հայրենի բնագաւառը բերելով հոն մեծացաւ, ծծելով ազատ
լեռներու, ձորերու հպարտութիւն և արիւնի շնորհող
օդը...

Բնականէն բնագոյնակ, նա շուտով աչքի բնկաւ գաւառին
մէջ իր Ժողովեամբ և բաշխութեամբ: Ախ, երկիւղ բուած
բանք գոյութիւն չունէր անոր համար: Իսկ ժամանակները,
որու մէջ ան յարձած էր արդէն հասուն երիտասարդ, լե-
ցուն էին անակնկալներով, փոթորիկներով: Հայկական յե-
ղափոխութիւնն էր որ կը ծնէր, կը կազմակերպէր, և
կրակէր անհաւասար կռիւ ընդդէմ տիրող բռնակալութեան.
զոհը կ'ըմբոստանար իր զահճին դէմ: Եւ ի՞նչ աւելի գրա-

Էիջ հեռանկար հասնող հայ երիտասարդութեան համար, քան այս ազատամբար՝ յանուն հայի ոտնակոխ եղած մարդկային իրաւունքներուն ու արժանապատուութեան. յանուն դարերով տանջուած ժողովրդի ազատագրութեան...

Սկզբնական այս շրջանին էր որ, երեւան եկաւ Սալնոյ-Չորի ու Տարօնի շրջաններուն մէջ Սերոբ-Աղբիւրի յեղափոխական խումբը: Զաւրումաթը առաջիններէն մէկը եղաւ, որ միացաւ այդ խումբին, և այնուհետեւ ալ մնաց Սերոբի ու Գուրգէնի կարեւոր զինակիցներէն մէկը, մասնակցեցաւ անոնց մղած կռիւներուն ու կատարած գործողութիւններուն, միշտ անվախ, համարձակ կռիւներու մէջ ինչնամիին անշեղ ու անսխալ հարեածող, անխնայ ու կատաղի:

Զ ու լ ու մ ա ր

Տեսեր եմ զինքը Պարսկաստան, Մաիւայ ապստամբութեան միջոցին Թաղեոս Առաքեալի վանքի շուրջը մղող կռիւներու մէջ. կռիւը հարսանիք էր Զուլումաթի համար. նա զարմանալի արագաշարժութեամբ գիրքէ գիրք կը թռչէր և իր վրայ կը կեդրոնացնէր բազում թուով արշաւող քրդերու ուշադրութիւնը:

Այդ միջոցին, 1907-ի գարնան էր, մենք կարողացանք մեր փոքրիկ խմբով ի՞նչ վանքի գիւղը պաշտպանել և ի՞նչ մեր շրջակայ պարսիկ զիւղերը: Եւ այնուհետեւ, երբ Զուլումաթ ոսկեփայլ զինուորութիւնն մէջ, իր գեղեցիկ ձիու վրայ դուրս կուգար պարսիկներու, քրդերու մէջ, դարձած էր անոնց հիացմունքի ու գովանքի առարկան. միևնոյն ժամանակ երկիւղ ու անխաժանք ազդելով անոնց վրայ. «Դէլի վէթիլ կէլտի» (ծուռ գործակալը եկաւ), կը խոսէին պարսիկները, երբ նա ձիով կ'երևնար:

Թաղեոս Առաքեալ վանքը, ուր յայտնի յեղափոխական Մոկացի Յարութիւնը (Ախբեր) ապրեր էր, վանական գործակալի անւանական պաշտօնով, այժմ մենք կը գտնւէինք նոյն դերի մէջ. Այնտեղ, սահմանադրի վրայ, մենք կըզբաղւէինք երկրի գործերով: Չարքաշ կեանքի մէջ, շատ անգամ մեզի կը պակսէր նաեւ գարու հացը. ձէթով պատրաստուած փոխինգով օր կ'անցնէինք: Բոլոր զրկանքները լուռ կը տանէր

Զուլումաթ, և իրմէ խնայելով մեզ կը հագարս Բոլոր դժուարութիւններու, խոչընդոտներու հանդէպ նա զետրիք էր և անընկճելի:

Դժբախտութեան և ուրախութեան մէջ նա լաւ ընկեր էր, իսկ վտանգի մէջ միշտ առաջնեաւոր, միշտ նախադրձակ...

Յովհաննէս յեղափոխութեան սկիզբներէն մէջն էր կոչկասէն մեկնող զինատար խմբերու: Ան մասնակցեցաւ Մանազկերտի մօտ կաթաւինի ջրաղացի ահպ կռիւն ու անուն հանեց այնտեղ. քրդերը իրենց երգերուն մէջ անմահացուցին անոր քաջութիւնը. —

Իրօ սէ ոօժէ ու Էյլէ,
Ասխաւէ Հասանցի,
Հայսարան, Սէփիկան, ձէլալան,

Սաւ պապէ Զուլումաթ զր քապուր:

Պաճնէ պապէ Զուլումաթ,

Ջրապայ լը Էյլէ կասէ.

Շառակի չէ քր պու.

Մալազկերէ իտպան լը Էյլէ աւէ,

Իրօ սէ ոօժէ ասխաւէ հէր չար,

Պապէ աւիւրաքան

Սեր պապէ Զուլումաթ քրէ:

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Է

Այսօր երեմ ցերեկ երեմ գիւր

Հասանցի. Հայսարանցի,

Սիփիկանցի ու ձէլալցի զօրք

Բռնած է Զուլումաթի հօր վրայ.

Զուլումաթի հօր հասակը,

Բարակ է աւուրցի բունի մման

Կռիւ մ'եղաւ իտպան

Մալազկերտի ձորում, քրաղացի բերան

Այսօր երեմ օր է, չորս ցեղի աւիւրաքանի

Ջօրքեր կը Էյլէ Զուլումաթի հօր վրայ:

Քիւրդ մայրը իր երեխան վախցնելու համար անոր օրօր կ'երգէ.

Փախիր որդիս, Վարդանն եկաւ,

Փախիր որդիս, Նիկօլն եկաւ,

Փախիր որդիս, Զուլումաթ *) եկաւ. —

Կաթաւինի կռիւ հերոսները հազիւ հասեր էին Սերոբին և քիչ հանգստացեր, և ահա Բաղէշի մէջ սարքուած սարգաւաճանութեան մը, զըւելի մասնութեան մը հետեանքով, կռիւ բռնւեցան Բաղէշի մէջ. խումբը յանկարծ ինքզինքը չորս կողմէն պաշարուած տեսաւ բազմաթիւ զօրքով, պաշտպանութեան պատճառով կատաղարութիւնը դիւրութեամբ յաջողեցաւ կռու շղթայ կապել Բաղէշի շուրջը: Լեռ ու ձոր բռնւած էր ինչամիւսերով: Տղերքը իւր շատ քիչ էին — ընդամենը 12 հոգի: Բայց ի՞նչ փոթ, ո՞վ էր այն ուժը, որ կարողանար Սերոբը ու իր առիւծները վանկակի մէջ արգիւլել, պաշարուածով խեղդել: Հրացաններու բոմբերներ, թնդանոթներու որոտը սար ու ձոր բռնեց, ահեղ ու անհաւատար կռիւը երթալով սաստկացաւ:

Ֆէտայիներու շեշտակի, անվրէպ գնդակները, արագահարած ձօնները շարունակ յուսահատութեան կը մատնէին երկշտ թշնամին: Կռիւը շարունակեցաւ ամողջ օր մը: Երեկոյեան խումբը ճեղքեց պաշարումը և ապահով անցաւ, ինքնելով մէկ նահատակ, պուլանուիցի Սարգիսը, ու իր հետ տանելով վիրաւորները: Երեք վիրաւորեալներէն մէկն ալ Զուլումաթն էր, որ երկար ժամանակ ու մեծ դժուարութիւններով մնաց Ռահվայի գիւղերը մինչև վերջի առողջանալը, որմէ յետոյ անցաւ կովկաս և միացաւ Արիւծ Աւագի զինատար խմբին: Խումբը կռւեցաւ Զօրու Կեռիւկը, ու դարձաւ ետ, չկարողանալով առաջ շարժել: Աշնան այս անյաջողութենէն վերջ, գարնան Բաղէշի Պօղոսի խումբը յաջողութեամբ մտաւ երկիր: Զուլումաթ խմբի հետն է: Թուականի ձիաւոր խմբէն յետոյ ասոնք գէնք հասցուցին Սասուն: Յաջողութեան լաւ տարիներ էին:

*) Զուլումաթ:

Այնուհետև Զուլումաթ ընկերներով մնաց Ախլաթ, զենքի փոխադրութեան գործով մինչև կռիւը Սասունէն իջաւ Մշոյ դաշտը: Հոս միացաւ Անյորանիկի խմբին և մասնակցեցաւ բոլոր կռիւներուն, — Բերդակ, Կորաւու, Համիրամ, Աղթամար, Բանակատողի կռիւ մէջ, Յովհաննէս ամենահամարձակներէն էր: Համիրամի կռիւն նա եկեղեցու տանիքն էր, և կռիւ ամենակատողի ժամանակ սպիտակ թաշկինակը ձեռքին կը խաղար ու պար կը պարէր, կատաղեցնելով ու հիացնելով իր քաջութեամբ թշնամիները...

Կռիւներէն վերջ նա խմբի հետ անցաւ Պարսկաստան ու հոն մնաց Թաւրիզի ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ, երբ Կովկասի հայ-թրքական ընդհարումներու պատճառով Թաւրիզի հայութեան ևս վտանգ կը սպառնար: Անկէ անցաւ սահմանադրութեան և ինչպէս վերը յիշեցինք, եղաւ սահմանագլխային գործունէութեան սատարող ընկերներէն մէկը, մինչև պարսկական այս վերջին յեղափոխութիւնը, որուն մասնակցեցաւ Գաշնակցութիւնը:

Նա կաշւած չէր անկողնի մէջ սովորական մարդու, բնական մահով մեռնելու: Ծնունդով հերոս, հերոսական մահ գրկեց խոյի յօտ:

Աւարայրի դաշտը, շատ հայ հերոսներ ինկած են. Զուլումաթն ալ միացաւ անոնց: Վարդան Մամիկոնեան բարձր բլուրի վրէպէն, իր աւանդական մատուռէն կը հսկէ անոնց բոլորի վրայ...

Հանգիստ սակորներուդ, թանկագին ընկեր, բու յիշատակդ մենք չենք մոռնար...

ՄԱՐԶՊԵՏ

ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՍՈՅՈՒԱԿԱՆ ՏԱՐՐԸ

ՌՈՒՍԱԼԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

I

ՔԱՌԱՍՆԱԿԱՆ ԹԻԱԿԱՆՆԵՐ

Խաչատուր Աբովեան. — Ազգեցութիւններ. — Ռուսահայ գրականութեան հայրը իրաւամբ համարուում է Խաչատուր Աբովեան: Ցասնիններորդ դարի առաջին կիսում, Աբովեանին գրեթէ ժամանակակից, երեւցին նաև երկու ուրիշ մատենագիր — Յարութիւն Ալամգարեան և Մեսրոպ Թադիագեան: Բայց սրանք — իրենց բոլոր առաւելութիւններով հանդերձ — չկարողացան խորապէս ըմբռնել ժամանակը և արձագանքել դարը: Երկուսն էլ չկարողացան թօթափել գրարեան կապանքը, չկարողացան ապրել նոր հայութեան զգացմունքը: Աշխարհիկ խօսքը նրանց գրականութեան հիմունքը չդարձաւ: Եւ իբրև այդպիսին՝ այդ գրականութիւնը մնաց հին, մնաց գրաբար:

Ռուսահայ և թիւրքահայ գրականութիւնները միմեանցից բաժանուում, զատուում են նախ և առաջ լեզուով: Եթէ մէկը թիւրքաց-Հայաստանում հին հայերէնով մի գիրք գրէր — այդ գիրքը կը պատկանէր ոչ թէ թիւրքահայ գրականութեան, այլ գրաբար մատենագրութեան: Նոյնը և արևելեան Հայաստանի վերաբերմամբ: Թիւրքահայ և ռուսահայ անւանումները երևան են գալիս այն ժամանակ, երբ

գրաբարը — իբրև ընդհանուր գրականութիւն — տեղի է տալիս: Չկայ արեւմտեան հայոց գրաբար գրականութիւն, ինչպէս չկայ նաև արևելեան հայոց հին մատենագրութիւն: Քաղաքակրթական այդ ստեղծագործութիւնը երկու հատւածների համար էլ, երկու հայութեան համար էլ՝ նոյնն է, մի է, ընդհանուր է: Թիւրքահայ և ռուսահայ գրականութիւնները ծագում են այն ժամանակ, երբ արեւմտեան հայերը առանձին, արևելեան հայերը առանձին՝ հրաժեշտ են տալիս հին լեզուին և սկսում են գրել իւրաքանչիւրը իր յատուկ բարբառով, իւրաքանչիւրը իր նոր հայերէնով:

Ցասնիններորդ դարից առաջ, թէ արեւմտեան և թէ արևելեան հայոց մէջ սկսած է եղել բարբառային գրականութիւնը — իբրև հակադիր՝ գրաբար մատենագրութեան և իբրև սաղմ՝ աշխարհիկ գրականութեան — բայց երկու տեղն էլ տասնիններորդ դարում միայն հիմք ստացաւ այդ նոր, աշխարհիկ մատենագրութիւնը:

Որքան էլ կամենանք Խաչատուր Աբովեանի նախորդների մէջ նոր ուղղութեան կարապետներ տեսնել, որքան էլ կամենանք նրա ժամանակակիցների մէջ նրան գործակիցներ և աշխատակիցներ փնտրել — այնուամենայնիւ քառասնական թուականներին Աբովեան երևում է միայնակ, իբրև հուժկու վերանորոգիչ, իբրև մտքի յեղափոխիչ: Նրա գործը մի դարագլուխ է, մի արգասաւոր ու հրահանգիչ դարագլուխ: Գրաբարեան աւանդութիւնները, հին աշխարհահայեացքը, նախնական ու դարաւոր ըմբռնումները այստեղ կանգ են առնում: Եւ սկսում է 19-րդ դարի մեր վերածնունդը, այնքան հաստատ չեղտով և այնպիսի անկեղծ համոզմունքով:

Այս վերածնունդը ուրիշ պայմանների մէջ է վաթսուական թուականներին: Այդտեղ յառաջդիմական, ազատական երիտասարդութիւն կայ: Այդտեղ վերանորոգիչները յատուկ օրգան ունին և նոր ուղղութեան կողմնակիցները բաւական շատ են: Այդտեղ գործում է հրապարակագիրների, վիպասանների, բանաստեղծների մի բեղմնաւոր համաստեղութիւն: Քառասնական թուականները, սակայն այդպէս չեն թուում է թէ կենքը տակաւին չէ կատարելագործւած, չէ հասունացած՝ արտադրելու համար իր գաղափարական, իդէական ծնունդը: Թուում է թէ՛ առարկայական-նիւթական պարագաները տակաւին ի վիճակի չեն նոր քաղաքակրթութեան մտաւոր կերպարները կազմարելու: Եւ թուում է թէ Աբովեան ժամանակից, վայրկեանից առաջ է կենքի կոչւել և պատմական ասպարէզ իջել: Յամենայն դէպս՝ նա այն վաղաժամ ծնունդներից է, որոնք կարողանում են հասունանալ, զարգանալ, կազմակերպւել տակաւին անկատար հասարակական միջավայրում, տակաւին թերատ ընկերական մթնոլորտում: Նա այն վաղահաս անհատականութիւններից է, որոնք քիչ բարոյական սննդից, փոքրիկ մղումից իսկ կարողանում են պատուել հասարական արգանդը և ելնել հրապարակ:

Քառասնական թվականների գրական, փիլիսոփայական, մտաւոր ամայութեան մէջ Արուսեանի դէմքը ընկերներ չունի, գործակիցներ չունի: Այստեղ է նրա ճակատագրի բովանդակ դառնութիւնը և նրա հոգեբանութեան խորունկ ողբերգութիւնը: Այստեղ է նաև նրա մեծութիւնը...

Միայնակ և վաղահաս ստեղծագործութիւն լինելով հանդերձ՝ Արուսեան այնուամենայնիւ իր դարի արայայտիչը հանդիսացաւ և այդ դարից իր բարոյական սնունդն առաւ: Չենք կարող մանրամասն ու հանգամանօրէն ներկայացնել այն պայմանները, որոնց մէջ զարգացաւ այդ վերանորոգիչ ոգին: Մեր աշխատանքի նպատակը Արուսեանի կենսագրութիւնը չէ: Բայց մեր հասարակական մտքի ծագումն ու հիմքերը պատկերացնելու համար՝ անհրաժեշտ ենք համարում մի բանի իրողութիւններ ընդգծել:

Ռուսահայոց մէջ 19-րդ դարի առաջին քառորդում երեք կրթական հաստատութիւն երևացին—Ասորախանի Աղաբաբեան դպրոցը 1810 թվականին, Մօսկվայի Լազարեան ճեմարանը 1816-ին և Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանը 1823-ին: Այս երեք դպրոցներն էլ մեր կեանքի մէջ բաւական յայտնի դեր կատարեցին: Առանձնապէս նշանաւոր եղաւ երկրորդը և մանաւանդ վերջինը՝ Ներսիսեան վարժարանը: Մեր մտաւոր վերածնունդը, մեր գրական զարթոնումը, մեր գաղափարական շարժումը 19-րդ դարի առաջին կիսում այսպէս թէ այնպէս, ուղղակի թէ անուղղակի, առաւել կամ նւազ կապւած են այդ հաստատութիւնների հետ: Մտաւորականութեան սաղմը այդ դպրոցներից էր առաջանում և նոր գրականութեան հիմքերը այդտեղ էին նախապատրաստուում: Ժամանակի փոփոխութեան հետ միասին՝ առաջ եկան նոր մանկավարժութիւն, դաստիարակչութեան նոր սկզբունքներ, որոնք փոխադարձաբար ազդեցին ժամանակի վրայ և առաջ բերին նոր իրականութիւն: Յարութիւն Ալամդարեան, ռուսահայ այդ առաջին մանկավարժն ու բանաստեղծը, Ասորախանի Աղաբաբեան վարժարանից անցաւ Մօսկվայի Լազարեան ճեմարանը, այստեղից էլ Թիֆլիսի Ներսիսեան նորաբաց դպրոցը, ուր տնօրէնի պաշտօն վարեց մինչև 1830 թվականը: Նրա տեսչութեան ժամանակ Ներսիսեան վարժարանը խոշոր քայլերով առաջագիմեց և դարձաւ կովկասեան հայերի միակ կենտրոնը, լուսաւորութեան միակ աղբւրը: Արուսեան շատ բան դուրս բերաւ այդ դպրոցից: Այդտեղ նա առաջին անգամ տեսաւ նոր մանկավարժութեան հետքերը: Տեսաւ Ալամդարեանի ուսուցման ձևերը, որոնք կենտրոնացած էին իրի վրայ և որոնք այլ ևս չէին դառնում բառերի, անշունչ, անմարմին խօսքերի շուրջը: Այդտեղ տեսաւ նա Ալամդարեանի բարոյական դաստիարակչութեան առաջին

փորձերը, երբ աշակերտներն այլ ևս ձեռի ու բիրտ վերաբերմունքի զոհեր չէին՝ այլ բարեացակամ կրթութեան, ընկերական յարաբերութեան և հայրական խնամքի առարկաներ: Այդ միջավայրը, անշուշտ, Արուսեանի զարգացման գործում կարեւոր դեր է խաղացել: Ներսիսեան դպրոցում տեսաւ նաև, առաջին անգամ, աշխարհաբար լեզւի դաստանդումը: Կենդանի խօսքը, որ մինչև այդ արհամարհւած ու հալածւած էր կրթական հաստատութիւնների միջից՝ Արուսեան լսեց, սովորեց, կարգաց: Աշտարակեցու հիմնած դպրոցում ևս այս պարագան մեծապէս կազապարեց հայ անգրանիկ վիպագրի բարոյական, մտաւոր կերպարանը: Յետագայ մտտնշողի հոգեբանութիւնը, ժողովրդական լեզւի սերը այս սկզբնական մթնոլորտի մէջ է սաղմաւորուում...

Այս տեսակէտից է, յայտնակելի Ներսիսեան վարժարանի դերը Արուսեանի զարգացման խնդրում և առհասարակ մեր վերածնութեան մէջ...

Բայց Ներսիսեան դպրոցի այն ժամանակայ կրթութիւնը մանաւանդ բաւարար չէր մի այնպիսի խորունկ ու արմատական վերանորոգչի համար, որպիսին հարկաւոր էր մեզ և որպիսին եղաւ Քանաքեռի մեծանուն զաւակը: Այդ խոշոր դերի համար անհրաժեշտ էր եւրոպական բազմակողմանի ու լայն զարգացում: Մեր վերածննդը, մեր իրականութեան յեղաշրջողը պէտք է տեղեակ լինէր նրան, ինչ կատարւել և կատարուում էր յառաջագիմ՝ ազգերի քաղաքակրթութեան մէջ: Իւրուպայից կովկաս անցած հրատարակութիւնները շատ անհամարձակ և ըստ ամենայնի անկշիռ էին մի այնպիսի մեծ վերանորոգչութեան համար: Վենետիկը, որ երկար ժամանակ մտաւոր սնունդ էր մատակարարում թէ արևմտեան և թէ արևելեան հայերին՝ չէր կարող այդ կարեւոր դերն ստանձնել, չէր կարող հին, աւանդական կեանքը լքել և վերստեղծել մի նոր աշխարհ: Մի վանական Միաբանութիւն կղզիացած իր կրօնական ու բանասիրական մտահոգութիւնների մէջ՝ չէր կարող զգալ մեր միջավայրի բովանդակ պահանջը:

Հին Հայաստանում Ոսկեդար ստեղծելու համար՝ մեր նախնիք հասկացան, որ պէտք էր այն ժամանակայ քաղաքակրթութեան կենտրոններում սովորել, գիտութեան տաճարներում նախապատրաստւել: Առանց արևմտեան երկար ու վտանգաւոր շրջանների՝ չէր լինի մեր հինաւուրց քաղաքակրթութիւնը, մեր հրաշալի հինգերորդ դարը:

Տարաբախտաբար, այնքան երկար ժամանակ յետոյ, 19-րդ դարում, մեր կեանքը այնպէս լեցուն ու կորովի չէր, որ կարողանար մի միայն իր ուժերի համագրութեամբ նոր քաղաքակրթութիւն իրականացնել: Նրա մէջ անշուշտ պակաս չէին կարողական, ծածկեալ ուժերը, բայց այս ուժերի դրսևորման ու գործունէութեան համար՝ հարկաւոր էր քաղաքակիրթ ազգերի և ուսեալ երկիրների գործակցութիւնը:

Միջազգային յարաբերութիւնների մէջ բնաւ նւաստացուցիչ հանգամանք չեն ժողովուրդների փոխադարձ ընդօրինակումն ու փոխառումները: Մէկը աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ ապրելով՝ փարոզ է աւելի շուտ զարգանալ, կարող է աւելի շատ ճշմարտութիւններ գտնել: Միւսը, կամ նոր մտնելով պատմական ասպարէզ և կամ դժբախտ միջավայրի զոհ դառնալով՝ ուշանում է, օտար է մնում բարձր քաղաքակրթութեան:

Յունաստանն ու Հռոմը՝ արեւելեան ազգերից շատ բան առան և յետագայում կերտեցին իրենց հռչակաւոր քաղաքակրթութիւնը: Ֆրանսիան, ներշնչւում ստացաւ հին Յունաստանից ու Հռոմից, նաև միջնադարեան իտալական վերածնութիւնից և ապա ստեղծեց իր չքնաղ քաղաքակրթութիւնը: Գերմանիան դասեր առաւ Աշխարհի հայրենիքից ու յետոյ դարձեց իր կուռ քաղաքակրթութիւնը: Ռուսաստանը աշակերտեց ֆրանսիային և Գերմանիային. որպէս զի կարողանայ իր սեփական քաղաքակրթութիւնը ցուցահանել: Եւ այսպէս շարունակ:

Հայերը, փոքրիկ, հալածական ժողովուրդ լինելով, մշտնջենական սարսափների մէջ ապրելով, չէին կարող մասնակցել մեծ ազգերի երջանիկ նւաճումներին: Իրենց վերաւոր պատմութիւնը բուժելու և իրենց մշակապատ ոգին լուսաւորելու համար՝ նրանք պէտք ունէին այդ ազգերի քաղաքակրթական յաղթանակներին:

Խաչատուր Աբովեան այս իրողութեան խորունկ գիտակցութեամբ և իր հայրենիքը վերանորոգելու բուն ցանկութեամբ Եւրոպայի ուղին բռնեց: Ու այդ օրերից, Գորպատի համալսարանը 19-րդ դարի հայկական վերածնունդի համար նոյն դերը կատարեց, ինչ որ Աթէնքը հինգերորդ դարում: Սկսեց կենդանի յարաբերութիւն, գաղափարական, բարոյական շփում՝ քաղաքակիրթ ազգերի հետ...

Այն ժամանակաւ Եւրոպան՝ ծանր և տաժանելի պայքարներից յետոյ՝ ձեռք էր բերել մի բանի՝ էական նւաճումներ մտքի, հասարակական կեանքի ասպարիզում: Տեղի էր ունեցել ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը, ժողովուրդների գեղեցիկ զարթոնումը: Ու թէև պառաւ Եւրոպան՝ երեք կայսրների ստեղծած «սրբազան դաշնակցութեամբ» ճգնում էր խեղդել նոր քաղաքակրթութեան ոգին՝ այնուամենայնիւ այդ վերջինը երևում էր ամենուրեք, արեւմտեան բոլոր երկիրներում, առաւել կամ նւազ ուժգին: Այդ այն ժամանակն էր, երբ կղերականութիւնն ու ազնւականութիւնը հեռանում էին իրենց դարաւոր, չարաշուք տիրապետութիւնից. այն ժամանակն էր, երբ բռնակալութիւնները կործանւում էին, երբ միապետութեան սիւները տապալում էին, երբ ազգերն ու ժողովուրդները անկախ ու ազատ էին յայտարարում, երբ կրօնը իբրև մի հնադարեան բացասական ուժ՝ կորցնում էր իր գոյութեան իրաւունքը, երբ միտքը ամրապնդւում էր

բնագիտութեամբ և ազատութիւնը ձեռք էր բերւում կուռ ու յեղափոխութեամբ...

Աբովեան վեց տարի ապրեց այդ միջավայրում, դաստիարակեց այդ գաղափարներով, սովորեց, ուսումնասիրեց ազգերի պատմութիւնը, կարդաց Ռուսոս, Շիլլեր, Կեթե, ռեալիստները, նրանց ազատասիրական շունչով: Տեսաւ, որ ազգերի կեանքում հին ու նոր կարգեր ու սովորութիւններ կան, հին ու նոր լեզու կայ, տեսաւ և հասկացաւ հին անպէտքութիւնը և նորի իրաւունքը:

Եւրոպական միջնորոտում շարժեցին նրա սեփական ուժերը, դրսևորեցին նրա գաղափարները, մտքերը, զարնեցին քաղաքակիրթ աշխարհի ուժերին ու մտքերին, և այդ հանդիպումից առաջացաւ մի ներդաշնակ, մի հաւասարակշռած աշխարհահայեացք, բարոյական-կենսական մի հարթ ու համաշափ փիլիսոփայութիւն:

Աբովեանի անձնաւորութեան մէջ հին, ալեւոր, բայց և դիմացկուն Հայաստանն էր շփւում արեւմտեան քաղաքակրթութեան հետ: Եւ այս շփումը, այս ընդհանրումը այնքան նշանակալից է ու այնքան խորհրդաւոր:

Աբովեան ընդունեց, իւրացրեց եւրոպականը, խորապէս հայ մնալով: Նա կարողացաւ հայկական ծառի վրայ, սեփական բունի վրայ պատառաստել արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը այնպէս, որ այդ պատառաստից առաջացաւ մի կենսունակ, առողջ, համերաշխ ու բեղմնաւոր գոյութիւն:

Բունը փարթամացաւ ու ճոխացաւ՝ առանց աղարտելու իր սկզբնական, իր հարազատ բնոյթը: Աբովեան դարձաւ եւրոպացի, բայց և միաժամանակ մնաց կատարեալ հայ, անաղաւաղ ու անկորուստ: Հրաշալի է այս երկու տարրի, այս երկու ուժերի համադրութիւնը: Դա ապացոյց էր, որ հայ ժողովուրդը իր դարաւոր աղէտներից ու անկումներից, իր խորունկ վէրքերից յետոյ՝ կարող էր կարճ ժամանակում նորանալ ու վերածնւիլ:

Աբովեանի անհատական կեանքը, նրա անհատական պրոցէսները չտիպազանց խորհրդանշանակոն են: Նրանք հայ ժողովրդի կեանքն ու պրոցէսներն են...

Եւրոպան ընդհանրապէս իր բովանդակ քաղաքակրթութեամբ և Գորպատը մասնաւորապէս աչքի ընկնող դեր կատարեցին Աբովեանի կազմակերպման և հայկական վերածնութեան գործում:

Պրթական-մտաւոր գործունեւորից բացի՝ 19-րդ դարի պատմական անցուդարձերը ևս — և մանաւանդ այդ անցուդարձերը — մեծ ու վճռական ներգործութիւն ունեցան մեր բովանդակ կեանքում: Հայաստանի մի խոշոր բաժինը պարսկական իշխանութիւնից դուրս եկաւ և անցաւ Ռուսաստանին: Այս ծանրակշիռ ակտը իր հեռաւոր արձագանքն ունեցաւ մեր ժողովրդի ճակատագրի վրայ և հղորակեց սահմանաւորեց նրա յետագայ զարգացումը:

Հայը, որ դարերից ի վեր, արիւնահեղ ու սարսափելի դարերից ի վեր, մինչև անգամ իր բաղաբական հինաւուրց անկախութեան ժամանակ՝ իրապէս գտնուում էր մահմեդական ժողովուրդների տիրապետութեան տակ— 19-րդ դարում ազատեց այդ լծից և ենթարկեց քրիստոնեայ պետութեան: Այստեղ նրա վաղեմի փափազը, իրականացաւ նրա այնքան փայփայած իղձը:

Մեր ժողովրդի լաւագոյն գործիչները, մեր հայրենասէր բաղաբագէտները սկսած Իսրայէլ Օրիից մինչև Ներսէս Աշտարակեցի՝ դրա համար էին աշխատել, այդ էին երազել այնպիսի անկեղծ ոգևորութեամբ:

Ռուսաստանի՝ տիրապետութիւն: Սերունդներ են եկել ու անցել՝ այդ միակ նշանաբանը մտքներում, այդ միակ նպատակը հոգիներում...

Ի՞նչ տեղ հայերին, ի՞նչ տեղ հայ ժողովրդի մեծամասնութեանը այդ տիրապետութիւնը: Ի՞նչ փոփոխութիւն առաջ բերեց մեր հայրենիքում: Ի՞նչ բարենորոգում ժողովրդի տնտեսական կացութեան մէջ. ի՞նչ պիտի մեղմացում՝ դասակարգային յարաբերութիւնների մէջ:

Ահաւասիկ խնդիրներ, որոնք այնքան կարեւոր են Ռուսաստանի տիրապետութեան ճշգրիտ հետեւանքները չափելու, իսկական պատկերը տեսնելու համար: Եւ սակայն մինչև օրս՝ ընդհանուր մտքերից բացի՝ մեր պատմական գրականութիւնը չի աջողել մանրամասն ու հանգամանօրէն պատասխանելու այդ հարցերին:

Ի՞նչ էր առաջ և ի՞նչ էր յետոյ: Ի՞նչ սոցիալական, տնտեսական վիճակի մէջ էր գտնուում Հայաստանը պարսկական տիրապետութեան ժամանակ և ի՞նչ այնուհետեւ: Ի՞նչ էր վերջապէս ընկած ուժիմը, հին հասարակարգը իր բոլոր արտայայտութիւններով, իր բոլոր ձևերով, և ի՞նչ նորը, տիրապետողը:

Այս երկու շրջանների հիմնաւոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնից յետոյ միայն հնարաւոր կը լինէր հասկանալ պարսկական ու ռուսական տիրապետութիւնների տարբերութիւնը, նրանց բնորոշ ու էական կողմերը: Ըստ էլ դիւրին չէ այդ աշխատանքը— երկու շրջանների պարզ ու վաւերական նկարագրութիւնը, նրանց ճիշտ ու արդար մեկնաբանութիւնը Պատմական և ընկերաբանական նիւթերը բաւական առատ չեն այդ խնդրի վերաբերեալ: Այնուամենայնիւ, փորձենք, շատ համառօտ կերպով, պատկերացնել և լուսաբանել պարսկական և ռուսական ուժիմների էութիւնը այնքան, որքան ներում են մեր համեստ ուժերը և մեր գրութեան սահմանները: Մեր հասարակական մտքի և մեր հեղինակների կազմաւորման համար չափազանց արժէքաւոր է այդ հարցը...

Հայերի վիճակը Պարսկաստանում առհասարակ նախանշելի չէ եղել: Նրանք միշտ կրել են իրենց ճակատագրի վրայ մի անբաղաբաւ իրութիւն, անիրա-

ւական պետութեան ճնշումը և կիսավարենի ու բարբարոս դրացիների հարւածները: Եւ մեր կարծիքով, պարսկահայոց ամբողջ թշաւութիւնը այս երկու գործօններով է պայմանաւորւած եղել առաւելապէս: Նրանց վրայ յաճախ աւելացել են արիւնարբու միապետների ու սարգարների անհատական, բացառիկ տրամադրութիւնները և մահմեդական կրօնքի հայափնաս կիրառումները: Եւ ամեն անգամ, երբ այս վերջին ազդեցութիւնները գործել են՝ մեր ժողովրդի վիճակը ուղղակի դժոխային ու յուսահատական է դարձել:

ԲաժՖին, որ ծնւել ու երկար տարիներ ապրել է Պարսկաստանում, և որ „Սալբի“-ի մէջ շատ յաջող նկարագրել է պարսկահայոց կացութիւնը՝ այսպէս է խօսում իսլամական գործօնի մասին. „Ըարիաթը՝ խարդախ մոլլաների խորամանկութեամբ փոխելով իր արաբական պարզ և բնական կերպարանքը՝ դարձել է իսլամի ուշեմաների շահութեան միակ ուղիւնը“^{*)}: ԲաժՖին, անշուշտ, չափից աւելի էր գեղեցկացնում նախնական Ըարիաթը^{*)}: Բայց այս որոշ ու յստակ նախադասութեան մէջ հնչում է արձագանքը այն պատմական ճշմարտութեան, որ մեր օրերում անգամ բաւականաչափ լուսաբանւած ու բացատրւած չէ և որի համաձայն կրօնական ատելութիւնը արդիւնք է մեծ մասամբ տիրող դասերի գիտակցական ու սիստեմատիկ գործունէութեան:

Աբովեան, որ ընդհանրապէս մեծ կարեւորութիւն էր տալիս իսլամական գործօնին — ապրելով արիւնահեղ ու փոթորկալից ժամանակաշրջանի մէջ, տեսնելով մահմեդական տիրապետութեան դժոխային հետեւանքները... „Վէրք“ի անմահ հեղինակը ևս, այնուամենայնիւ, շատ բան էր կապում ցեղի և տիրապետող անձերի հետ: Այս տեսակէտից հետաքրքրական է նրա հետեւեալ աւանդումը և իր պարզութեամբ իսկ շատ հրահանգիչ. „Իրեւանու բնիկ թիւրքերը, որ հայի հետ մէկտեղ մեծացել, ախպօր պէս էին վարւում՝ Սարգարին, Հասան խանին անիծում, թքում էին, զղբաշի վրայ ատամները կրճատացնում ու ասում էին. „Տէր Աստուած, երբ կը լինի, որ քո ողորմութեան գուռը բացւի ու մենք էս անիծած զղբաշի ձեռից մի օր ազատւինք“^{*)}: 200-ի սրանք երկու լինելով՝ չէին ուզում նրանց ծառայեն ու շատ անգամ հայերի հետ միացել, բայց էին նրանց^{**)}: Ուրեմն ըստ Աբովեանի, հայերի և „իրեւանի բնիկ թիւրքերի“ մէջ չկար որեւէ դաւանական թշնամութիւն,

*) Տես սոյն համարի մէջ „Արօնական հակամարտութիւն“ գլուխը:

Ծ. Խ.

**) Աբովեանի այս հատուածը լեզուի կողմից թեթեւ փոխութեան ենթարկեցիք:

գոյութիւն չունէր կրօնական ատելութիւն: Ընդհակառակը — Աբովեանի խոստովանութեամբ — նրանք շատ յաճախ միացել են իրար հետ՝ մահապաշտ տիրապետողների և կառավարիչների դէմ... Թիւրք ազգաբնակութիւնը ևս գտնել է չարաշուք պայմանների մէջ: Նա էլ ամբողջ հոգով ցանկացել է, որ „Աստուծո ղորմութեան դուռը բացւի“ և ինքն „ազատւի զլրբաշի ձեռքից“: Այս պարագան շատ բան է ապացուցանում և, յամենայն դէպս, ցոյց է տալիս, որ հասարակական յարաբերութիւնների մէջ կրօնական տեսակէտը ամենակարող և վճռական չէ եղել...

Պարսկահայոց անտանների կացութիւնը նախ և առաջ հետեւանք էր երկրի ընդհանուր յետամնացութեան, պետական, բաղաբական, իրաւական, հասարակական կեանքի անբաւարար զարգացման: Այդ երկրում կենտրոնական պետութիւնը այնքան զօրեղ և այնքան կազմակերպւած չէր, որ կարողանար բոլոր նահանգները, գաւառները իր իշխանութեան տակ պահել: Մի բանսակա՛ն ու ցրիւ վիճակի էր մատնւած պետական ամբողջ օրգանիզմը: Մանր իշխանութիւններ, միմեանցից անկախ, յաճախ միմեանց թշնամի ու դաւադիր: Իւրաքանչիւր նահանգապետ իր շրջանի իրական տէրն էր, իսկական միապետը՝ երկրի ընդհանուր միապետը ունենով միայն բովանդակ Պարսկաստանի օրէնսդիրն ու վարիչն էր համարուում: Իրօք, նրա իշխանութիւնը սահմանափակւում էր մայրաքաղաքով և մի քանի մօտակայ մեծ քաղաքներով: Մնացեալ վայրերում փոխարքաների, սարդարանների կամքն էր թագաւորում: Օրէնքի փոխարէն իշխում էր ապօրինութիւնը: Արդարութեան փոխարէն կամայականութիւնն ու քմահաճոյքը: Հարկային սխտեմը բնաւ կանոնաւորւած չէր: Սարդարները տարեկան որոշ հարկ խոստանալով կենտրոնական պետութեան՝ իրենք ժողովրդից հաւաքում էին, որքան կարելի է շատ: Այ՛ մի բանի առջև կանգ չէին առնում՝ գրաւում էին տան իրերը, ծախում էին, թալանում էին, բանտարկում էին: Գաւառներն ու գիւղերը մատնւած էին մի մարդու տնօրինութեան և կենտրոնական կառավարութիւնը գրեթէ չէր միջամտում, չէր կարողանում միջամտել նրա գործերին:

Քաղաքական իշխանութիւնն նոյնպէս թույլ, նոյնպէս անկազմակերպ: Զինւորները կանոնաւոր ուժիկ չէին ստանում: Երկրի վարիչները սպառում, դատարկում էին ժողովրդին՝ իրենց գրպանների, իրենց փարթամ ու շքեղ կեանքի համար: Զինւորին մնում էր կողոպտել, թալանել, աւերել ժողովրդի, գլխաւորապէս աղքատ ու թշուառ դասերի ունեցածը: Իւր որովհետեւ պետութիւնը զինւորին ոչինչ չէր տալիս՝ այդ պատճառով էլ չէր պատժում նրա նմանօրինակ արարքները, և հասարակութեան գանգատներն անհետեւանք էր թողնում:

Պետական այս ընդհանուր անկանոնութիւնը աւելի

ցայտուն կը պատկերանայ, եթէ ի նկատի առնենք Պարսկաստանի ժողովուրդների բարոյական, մտաւոր ողբալի վիճակը: Յաճախ բարբարոս ու կիսավայրենի՝ նրանք չին կարողանում սխտեմատիկ կերպով աշխատել, արգիւնաբերել: Նրանք չեն կարողանում իրենց համար տանելի, բարեկեցիկ կեանք ստեղծել: Եւ քաղաքակիրթ ու աշխատասէր տարրերի հանդէպ՝ նրանք ներկայանում են մի կործանարար ուժ, հանդիսանում են իսկական չարիք: Գողանում են, իւրացնում են աշխատող տարրերի ճակատի քրտինքը, և դրա համար գրեթէ չեն պատժոււմ, չեն ենթարկոււմ արդարադատութեան:

Այսպիսի պայմանների մէջ էր ապրում պարսկահայը, հասարակական այսպիսի արտասուելի միջավայրում: Մի ժողովուրդ, որ ունէր իր հին քաղաքակրթութիւնը, որ ստեղծել էր մտաւոր ու բարոյական այնպիսի նշանակելի արժէք, որ աշխատում էր, արտադրում, որ ձգտում էր դէպի կատարելութիւն, որ ուզում էր յաւաքել իր մեծը — հարկադրւած էր քաշ տալ իր ողորմելի գոյութիւնը ասիական, արեւելեան այդ դժնդակ մթնոլորտում, այդ խաւար ու բիրտ, նախնական հասարակակարգի մէջ... Այստեղից էր սկզբնաւորւում նրա վիճակի բովանդակ դառնութիւնը, նրակեանքի մըշտընջեանական դրաման:

Բայց հայ ժողովրդի բոլոր տարրերը հաւաստապէս ու միակերպ չէին ազդոււմ տիրող ուժիմից: Այստեղ էլ վերին շերտերը — շատ թէ քիչ կարողանում էին զերծ մնալ բռնապետութեան ու կամայականութեան հաւածներից: Նրանք ամեն կերպ աշխատում էին իրենց դասակարգային անհատականութիւնը ապահովել դրսից եկած զարկերի դէմ: Նրանք ունէին մի տեսակ հասարակական շանթարգել, որ ընդունում էր սօցիալական մթնոլորտի կայծերը և դուրս էր վանում իրենից: Նրանց բով ապրում էին ուրիշ դասեր — անգիտակից ու թշուառ — որոնց վրայ կենտրոնանում էին կայծերը և որոնք յաւիտենապէս շանթահարւում էին թող տարօրինակ չթւայ այս պատահական համեմատութիւնը: Մեր կարծիքով նա բաւական պարզ կերպով պատկերացնում է հարստահարութեան միջավայրը և իսկական զոհերի կացութիւնը...

Հոգեւոր աշխատանքի լուծումը, մեր ժողովրդի պնդատեսական ներկայացուցիչը ենթակայ էր զանազան տեսակ նեղութիւնների: Սարդարներն ու խանները նրանցից էին պատիւներ պահանջում, դրամական նւէրներ ուզում: Էջմիածնի վանքը շատ յաճախ պարսիկ կառավարիչների շահատակութեան ասպարէզ է դարձել: Բէ՛ հայ մատենագիրները և թէ՛ մինչև անգամ օտար ճանապարհորդները զանազան առիթներով նկարագրել են մեր բարձր կղերականութեան և մեր հոգեւոր կենտրոնի ցաւերը մահմեդական տիրապետութեան ժամանակ: Մահմեդական տէրերը գնում էին Էջմիածին, ներս

խուժում վանքը, թալանում նրա հարստութիւնը, բռնա-
գրաւում նրա սեփականութիւնը, շարաթնեցող նստում
այնտեղ, լիանում, առատանում և ապա յղփացած ճա-
նապարհ ընկնում գէպի իրենց տեղերը: Այս արշա-
ւանքներն ու ասպատակութիւնները կրկնում էին
յաճախակի, բնական երևոյթի կանոնաւորութեամբ: Եւ
սակայն վանքը ամեն անգամ էլ կարողանում էր բա-
ւականութիւն տալ կողոպտիչներին, և սակայն էջմիածնի
հոգեւորականութիւնը ապրում էր առանց նիւթական
զրկանքի, առանց չքաւորութեան: Ո՞վ էր լծում վանքի
անյատակ շտեմարանները, ո՞րտեղից էր գալիս այն ան-
սպառ հարստութիւնը, որի մասին զարմանքով են խո-
սել եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդները և որ
մտնում էր մեր հոգեւոր հայրերի և մեր քաղաքական
տէրերի որկորը: Քաղաքների աւաջնորդ եպիսկոպոսները,
վարդապետները, մինչև անգամ գիւղական քահանա-
ները ընդհանրապէս բարեկեցիկ կեանք էին վարում:
Անշուշտ, նրանք էլ, այսպէս թէ այնպէս, իբրև յետա-
մնաց ու անիրաւական պետութեան բնակիչներ՝ որոշ
նեղութիւններ կրում էին, բայց նրանց փոխարէն միշտ
կանգնած էր ժողովուրդը, հառուցանում էր ժողո-
վուրդը, տառապում էր ժողովուրդը:

Հայկական ազնւականութեան մնացորդ-
ները—մեղիքները ևս նիւթական բարեխաւ վիճակի մէջ
էին: Լինելով ընդհանրապէս խանութի օգնականներ, ներ-
կայացուցիչներ հայ գիւղերում՝ նրանք ամեն կերպ
օգտւում էին իրենց դիրքից և պաշտօնից: Նրանք փոք-
րիկ խաներ էին: Մեղիքները հայ հասարակութեան ան-
միջական տէրերն էին, նրա անմիջական հարստահարիչ-
ները: Դատական և վարչական որոշ գործառնութիւններ
և իրաւունքներ ունենալով՝ նրանք սովորաբար չէին
խնայում ու չէին խղճում իրենց հայրենակից գիւղա-
ցիներին: Յաճախ նրանք խաների և պարսիկ պաշա-
նեաների չափ անողորմ, անսանձ էին: Գիւղացիների
չքաւոր, թշուառ կացութիւնը չէր ազդում նրանց մե-
ղիքական հոգեբանութեան վրայ, և նրանք ամեն կերպ
բամում, ծծում էին ոսկրացած հայ ազգաբնակչութիւնը:
Եթէ խանութիւնը մի իսկական աղէտ էր, իսկական
պատուհաս գիւղացիութեան համար՝ մեղիքականութիւնն
էլ մի փրկութիւն չէր, աղատում չէր...

Բացի այս երկու դասակարգից — հոգեւորականու-
թիւնից և մեղիքութիւնից — որոնք ապահով ապ-
րում էին պարսկական անարաւելութեան տակ՝ կար-
նաւ բաւական զարգացած վաճառականութիւն:
Թէև մահմեդական աւանդութիւնների և նախապաշա-
րումների համաձայն՝ քրիստոնեաները չէին կարող ամեն
տեսակ ապրանք վաճառել, այնուամենայնիւ հայ առեւ-
տրականները կարողացել էին իրենց համար տանելի
կեանք ստեղծել: Նրանց նիւթական գրութիւնը բնաւ
մտահոգիչ չէր: Քաղաքների մէջ հայ վաճառական դա-

սակարգը բաւական աչքի ընկնող դեր էր կատարում,
հասարակական-տնտեսական կառուցածքի մէջ. բաւա-
կան նշանակելի տեղ ունէր: Ընդհանուր միջավայրի
յետամնացութիւնը ի նկատի առնելով և միւս աղբերի
հետ համեմատելով՝ հայ վաճառականութիւնը ևս շատ
չէր նեղւում տիրող ուժփոխից...

Եւ այսպէս՝ հոգեւորականութիւնը՝ մեղիքու-
թիւնը, վաճառականութիւնը ընդհանրապէս աղատ էին
մնում սօցիալական անիրաւութեան, Շահերի ու սար-
դարների հարածներին: Արհեստաւորները
միջին տեղն էին բռնում: Նրանց մի մասը, որ շատ թե-
քիչ դրամ վաստակելով կարողանում էր զարգացնել իր
արհեստը՝ մօտենում էր մանր վաճառականների բարե-
կեցութեան: Հայերի մէջ կային տնտեսապէս կայուն
ոսկերիչներ, դերձակներ: Միւս մասը հազիւ էր իր օրա-
կան հացը ձեռք բերում: Սրանք ընդհանրապէս չքաւոր
ու կարօտ կեանք էին վարում:

Պարսկական ուժփոխ ամբողջ ծանրութիւնը, բարբա-
րոսութեան ու անիրաւական պետութեան բոլոր հե-
տեանքները կենտրոնանում էին գիւղացիութեան
վրայ, որ աշխատում էր կենդանու համբերութեամբ
և տառապում էր յաւիտենապէս: Պարսկաստանի հողը
գտնւում էր տիրող դասակարգերի՝ խաների, ազնւական-
ների ձեռքում: Հասարակ ժողովուրդը մշակում էր այդ
հողը, գնում էր նրա վրայ իր բոլոր կարողութիւնը—
և միշտ էլ սոված, միշտ էլ մերկ էր մնում:

Գիւղացուն տանջում էին, գիւղացու արիւնը բամում
էին հարկահանները, մեղիքները, ազնւականները, խա-
ները, սարդարները: Նրա կեանքը պատկանում էր երկրի
տէրերին. նրա ճակատագիրը գտնւում էր սարդարի և
խաների ձիրաններում. նրա պատիւն էլ, նրա կինն ու
աղջիկն էլ ապահով չէին այդ բիրտ ու դժոխք-աշխար-
հում: Նա հանդիսանում էր պարսկական հարստահա-
րութեան առաջին զոհը:

ԼԱՎՐՈՎԻ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

I

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմափիլիսոփայութեան նախապայմանները. — 1. Փիլիսոփայական
մտածողութիւն — նա նմանորդ է. — Փաստերը նրա միակ օրինական
առարկան — անհրաժեշտ ճշտակէք. — Սկզբնապատճառների նա-
խադրութիւնը անկարելի է անկարելի. — Մտաւոր կազմակերպութեան
նախապայմաններն են անխուսափելի ելակէք. — Անպայման սիւս էլա-
կէսի պահանջը՝ ոչ-անհրաժեշտ. — Գեղարարական, ինքնակոսմոսի տար փի-
լիսոփայական յօդուածի մէջ. — Հուզանքաւոր փիլիսոփայական
մտածողութեան եւ գիտական մնացած երջանների միջև. — Եւրոպայի
հետազոտութիւն. — 2. Պատմութիւնը որպէս գիտութիւն. — Եւրոպայի
հետազոտութիւնը՝ հասարակա պատմական կեանքում. — Պատմագիտութեան
պատմագրութիւնը՝ զարգացման և նրա կայ երևոյթների գիտու-
թիւն. — Անալոգիաներ. — Իրանի արժէք. — Բնագիտութիւնը օժանդակող
պատմագրութեան. — Վիճակի հարցեր. —

Պատմափիլիսոփայութիւնը պատմութեան գիտական-
փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնն է: Նա պայմանաւոր-

րում է նախ՝ մի պատմութիւն, որպէս գիտութեան ճիւղերից մէկը. և ապա՝ փիլիսոփայական մի մտածողութիւն, որ էապէս համադրող, ընդհանրացնող է։ Եւ ամեն մի պատմափիլիսոփայական յօդանամք, որ գիտական լինելու յաւանութիւնն ունի, ամեն մի այդպիսի փորձ, որ դրական հետեանքների է ուզում հասնել, առաջուց պիտի պարզէ իրեն, թէ ինչ է փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնն առհասարակ և ինչ է պատմութիւնը՝ մասնաւորաբար։

Պ. Լավրովը ևս կանգնում է այդ գիտական հողի վրայ և նախ քան պատմափիլիսոփայական պրօբլեմների վերլուծումը, իր ընդհանուր փիլիսոփայական տեսակէտն է լուսաբանում։ Երկրորդ կարգում բնութա է նա այն հարցը, թէ ինչ պահանջներ կարելի է անել պատմութիւնից՝ որպէս գիտական մտքի ծաւալուն հունի մէջ մտնող մի ինքնուրոյն դիսցիպլինից. և ինչ պահանջներ՝ որպէս զարգացողական (էվոլյուցիական) գիտութիւնից։

Փիլիսոփայական ըմբռնողութեան հարցը հետախուզելով նա յանգում է այն հետեանքին, որ փիլիսոփայական միտքը տեսական մի առանձին, ստեղծագործող միտք է։ Նրա նիւթը մատակարարողը գիտութիւնն է, գործնական մղումները, կենսական խնդիրները և հասարակութեան մէջ կազմաւորած բարոյականութեան ձեւերը։ Նա էապէս ընդհանրացնող միտք լինելով, նախապատրաստել է ընդհանուր պատկերացումների և ըմբռնողութիւնների բնագրական-հոգեբանական հողի վրայ։ Իր սաղմային վիճակում նա հանդէս է գալիս նատուրփիլի (բնագաշտամունքի) և անիմիզմի (հոգեպաշտամունքի) հաւատալիքներով, որոնք ճգնում են մի ամբողջականութիւն մտնել աշխարհի ըմբռնողութեան և կուլտուրայի ձեւի մէջ։ Նա — փիլիսոփայական, ընդհանրացնող միտքը — իր զարգացման բարդ պրօցէսի ընթացքում ստանում է մերթ կրօնական, մերթ բնագանցական բնոյթ. բայց երբեմն էլ այնպիսի գունաւորում, որտեղ գերազանցողը գիտական պահանջներն են։ Իր էվոլյուցիայի բոլոր շրջաններում, սակայն, նա պահպանում է իր բնորոշ յատկանիշը. նա իր համար ոչ մի ինքնուրոյն բովանդակութիւն չէ ստեղծում. նրա ստեղծագործական աշխատանքը ընդհանրացումը, համադրումը, ամբողջականութիւնն է։ Ինչպէս գիտութիւնների մէջ, այդպէս էլ ընդհանրացնող փիլ. մտածողութեան օրինական առարկան կարող է լինել միայն և միայն փաստը (fact)։ Միշտ և ամեն տեղ միայն փաստերն են, որ մեր վերջերաւացութիւններն և մեր գործելակերպերը որդարացնում են, նրանց գիտականութեան և բանական գործողութիւնների ուժը տալիս։

Բայց մինչդեռ փաստերը գիտութեան մասնակի ճիւղերի մէջ գոյութիւն ունին յաճախ առանձնակի-առանձնակի, կամ միացւում են համեմատաբար սեղմ գրուպ-

պաներում, փիլիսոփայական մտքի ստեղծագործող բովում գիտութիւնից և գործնական կեանքից եկած բոլոր տարրերը պիտի հետեւին ամբողջականութեան, հետեւողականութեան և ներդաշնակութեան անխուսափելի պահանջին՝ մեր ըմբռնողութեանը մատչելի ամենապարփական ձեւի մէջ։ Միացում, ընդհանրացում կամ ամբողջականութիւն՝ մտածողութեան շրջանում, հետեւողականութիւն՝ մտքի և կեանքի մէջ. ներդաշնակութիւն՝ ըմբռնողութեան և գործունէութեան միջև, — այս ձեռք-տունները անբաժան են գիտական — փիլիսոփայական մտածողութիւնից։

Այսպիսով, փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնը պիտի ընդգրկէ կեանքի ամբողջական պրօցէսը իսկ այդ պրօցէսը կազմւում է ճանաչողութիւնից, մտքի ստեղծագործական աշխատանքից և կենսական գործունէութիւնից։ Մի մտածողութիւն, որ կարողանում է այդ երեք սկզբունքները ամբողջական, կուռ յօդանամքի մէջ առնել և ներդաշնակել, համեմաշխել իրար հետ — մի այդպիսի մտածողութիւնն է, որ իր կազմակերպած վիճակում փիլիսոփայական սիստեմ է արտադրում։

Փիլիսոփայական ըմբռնողութեան այդ տեսակէտը Լավրով անտրօպօլօգիզմի տեսակէտ է անւանում և իր փիլիսոփայական յօդանամքին անտրօպօլօգիզմ անունը տալիս։ Այդ տեսակէտէն նա յաճախ է անդրադարձել, նոր լուսաբանութիւններ տւել, ընդարձակ մանրամասնութիւններով փաստաբանել, բայց ինչ սկզբունքներով հիմնաւորել է նա անտրօպօլօգիզմի տեսակէտը դեռ 60-ական թւականների սկզբին, այդ նոյն սկզբունքներին հաւատարիմ է մնացել նա իր ամենավերջին գրաւորներում։

Շատ յատկանշական է անտրօպօլօգիզմի տեսակէտի համար, որ Լավրով դրա հիմքի մէջ գնում է «մարդկային ամբողջական անձնաւորութիւնը, կամ բնա-հոգեբանական անհատը՝ որպէս անխուսափելի իրողութիւն»։ Այդ պահանջին անկարող են բաւարարութիւն տալու զօգմատիկ սիստեմները, որովհետեւ դրանք այնպիսի սկզբունքներից են մեկնում, որ մարդուց դուրս գտնւած աշխարհիցն են վերցրւած։

Թէօրիական և գործնական աշխարհները իրենց էութեամբ անձանաչելի են և կը մնան, որքան որ դրանց էութեան ճանաչումը սկզբնապատճառների ճանաչումը պէտք է նշանակէ։ Փիլիս. զօգմատիկ կառուցւածքները մոզաչափ անգամ առաջ չլարժելով մեզ դէպի այդ ճանաչողութիւնը, ժամանակաւորապէս յետ են պահում մարդկային մտածողութիւնը հնարաւոր ճանաչողութեան ճանապարհից։ Մեզ մատչելի է միայն ճանաչելի երեւոյթների ամբողջականութիւնը՝ անձանաչելի նախահիմքի վրայ։ Այդ «դեմութիւն», որ մեր կեանքի համար առանձին արժէք չի կարող ունենալ, ոչ թէ չնայած նրան, որ դեռ չի ճանաչւած, այլ առաւելապէս այն պատճառով, որ անձանաչելի է, կա-

րող է միայն մետաֆիզիկայի նիւթ լինել և եթէ մեր ժամանակներում մտածողութեան այդ ձևը, որ անցեալ խորհրդապաշտական շրջանների մնացորդն է հանդիսանում, իր աղօս գոյութիւնը դեռ պահպանում է, ապա պատահական և ժամանակաւոր մի խմբակցութեան (կոմբինացիա) շնորհիւ է, որ տեղի ունի այդ երևոյթը:

Թէ՛ մեր հոգեկան-բնախօսական կազմութեան և թէ՛ դրսի աշխարհի կազմի պատճառով մեզ համար անհրաժեշտ է ոչ թէ մի «անպայման ճշմարիտ» ելակէտ՝ փիլիս. թէօրիական շէնքը կառուցանելու համար, այլ մեր մտածողութեան կազմաւորման համապատասխանող մի անխուսափելի ելակէտ: Այս կենտրոնական կէտից մեկնելով և մեր մտածողութեան ամենահաւանական սկզբունքները կշռադատելով, զրանց համեմատ և դրանց շուրջը պիտի դասաւորենք մտածողութեան մնացած շրջանները՝ իրենց հաւանականութեան աստիճանաւորման կարգով:

Այս մտքով փիլիսոփայական կոնստրուկտիւնի (յօրինւածքի) միակ լէկէլ ելակէտը — շեշտում է Լափրով — իրեն թէօրիապէս և գործնականօրէն վերստուգման, կոնստրուկտիւնի նմանակող, հասարակականացողի մէջ զարգացած անհատն է:

Ինքը իրեն և իր շրջապատը քննադատող, հասարակականացողի մէջ կազմաւորւած և զարգացած Լա-ը կազմելով փիլիս. կենտրոնաձիգ ուժը, մի կողմից արդարութիւնն է այն ամենի, ինչ մտածելի է, և միւս կողմից ստեղծագործողը այդ բոլորի: Այդ ստեղծագործումը իրականութիւն է դառնում նրանով, որ քննադատող և շրջահայեաց Ես-ը իր մշտական ձգտումի մէջ կամենում է ամենամեծ ճշմարտութիւնը և արդարութիւնը միացնել անհատի և հասարակութեան անհրաժեշտ փոխադրումների վրայ խառնուած ամենալաւ կենսաձևերի հետ: Իսկ որտեղ մենք պատմութեան մէջ մտած մարդկային հասարակութիւն ենք ծանաչում, այնտեղ տեսնում ենք մենք նաև ստեղծագործական այդ աշխատանքը:

Անարօպօլիտի տեսակէտը մօտիկից որոշելով, բացայտ կերպով հակառակ կանգնելով հին և նոր ժամանակների այն բազմաթիւ փիլիսոփաների դէմ, որոնց համար փիլիսոփայութեան բաղաբացիական իրաւունքը հիմնւած է նրա, իբր թէ ունեցած ուրոյն փաստական բովանդակութեան վրայ, Լափրով փայլուն կերպով հիմնաւորում և պաշտպանում է վերև ակնարկած այն միտքը, որ փիլիսոփայութիւնը միայն մտային (ինտելեկտուէլ) գործունէութեան այն շրջանն է, որտեղ մտածողութեան մի առանձին ձևն է գործում — ընդհանրացումը:

Երկրաչափութիւնը, կենսաբանութիւնը, հասարակագիտութիւնը հետազոտողից փաստերի հարադատութեան և նրանց մասնակի օրէնքների տեսակէտից նոյն պահանջներն են անում, ինչ «այսպէս անւանւած» փիլի-

սոփայական գիտութիւնները — տրամաբանութիւնը, հոգեբանութիւնը, բարոյագիտութիւնը: Չկայ ո՛չ մի «այսպէս անւանւած» փիլիսոփայական սկզբունք, որը ուշադիր ուսումնասիրութիւնից յետոյ կարելի չլինէր վերագրել կամ մարդկային կեանքի մի շրջանին պատկանող սովորութիւնների ու հաւատալիքների կոմպլէքսին և կամ գիտութիւններից որևէ մէկին: Չկայ ոչ մի հատ «այսպէս անւանւած» փիլիսոփայական մեթօդ, որը չմտնէր կամ միստիկայի (խորհրդապաշտութեան) ձևերի մէջ կամ էթիկայի (բարոյագիտութեան) կամ սոցիոլոգիայի (ընկերաբանութեան) շրջանը:

Միացման, ընդհանրացման շրջանն է միայն, որ փիլիսոփայութեան շրջանն է ստեղծում և նրան կենսունակութիւն տալիս. և այդ պահանջը նոյնքան կարևոր և անյաղթահարելի է զարգացող մարդու համար, որքան գիտութեան շրջանում փաստերի և նրանց օրէնքների ճիշտ որոշումը, հիպոթէզներ առաջադրելը ու նրանց քննադատութիւնը: Նոյնքան անհրաժեշտ, որքան բարոյականութեան շրջանում կենսական նպատակների մէջ աստիճանաւորումներ մտցնել, սեփական և օտար գործողութիւնները այդ աստիճանաւորումների համեմատ գնահատելը: Շրջապատին քննադատօրէն նայող անձնաւորութեան վճռական հրամայականն է դա: Իր այդ ընդհանրացման մէջ փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնը անհրաժեշտօրէն ընդառաջում է ամբողջականութեան, հետեողականութեան և ներդաշնակութեան մեր պահանջին և հէնց այդ պահանջների բաւարարման ձգտումով նա դառնում է անհամար փաստերի զորաբանակների կազմակերպիչ, ստեղծագործող ուժը:

Այն պատճառով, որ փիլիսոփայական կազմակերպող ըմբռնողութիւնը մտքի ստեղծագործական իր ճանապարհին կարգաւորման ենթարկւած փաստաշարքերից և միայն փաստաշարքերից է հանում հնարաւորին չափ լայն և համայնապարփակ ընդհանրացումներ. և ապա՝ այն պատճառով, որ այդ ըմբռնողութիւնը կապակցող մտքի յաղթական նաւից դուրս է թողնում հին և նոր ժամանակների խորհրդապաշտ և դոգմամոլ մտածողութեան և հաւատալիքների ծանր բեռը, — այդ պատճառներով հէնց այդ ըմբռնողութիւնը դառնում է փիլիսոփայական-գիտական ըմբռնողութիւն:

Գրական փիլիսոփայութեան — պոզիտիւիզմին — ծանօթ ընթերցողը, անշուշտ նկատում է, թէ ընդհանուր փիլիսոփայական ըմբռնողութեան խնդրում որքան մօտ առնչութիւն ունի Լափրովը Օգիւստ Կոնտի և յետագայ պոզիտիւիստների հետ: Առ այժմ մեզ համար կարևոր է այստեղ շեշտել միայն այն, որ նորագոյն պոզիտիւիզմի նախահօր պէս Լափրովը մինչայժմայ ամբողջ փիլիսոփայութիւնը առանց վերապահութեան դէն չէ չպրտում և դոգմատիկ դիրքի մօտեցող մի անպայման բացասական տեսակէտ բռնում դէպի այդ փի-

լիստիփայութիւնը, այլ ինչ որ անպէտք, միտմեկական և բնագոնցական էր փիլիսոփայական մտքի զարգացման ձևերի միջոցով յաղթահարելու և փոխանակելու փիլիսոփայութիւնը բաւականաչափ տառապում էր փիլիսոփայական արեան պակասութիւնից՝ որպէս զի մեր մտածողը փիլիսոփայական ըմբռնողութեան խնդրում անշեղօրէն նրան հետևել կարողանար:

Անցնելով պատմափիլիսոփայութեան միւս նախապայմանին, այն է՝ պատմութեանը, Նալբանդյանը է կրկին իր յետագայ վերլուծութիւնների համար որոշ և արժեքաւոր հետեւանքներ Մ. Ե. Գիտութիւնից անելիք հարցը բնեկով, նա չեշտում է, որ հասարակական կեանքի ամեն դարձընթացում գոյութիւն ունին էապէս իրարից տարբեր մի բանի տարրեր, որոնց պիտի ջոկել ամեն մէկին իր տեղը ցոյց տալ պատմական պրօցեսի մէջ:

Դրանք ամենից առաջ այն տարրերն են, որոնցով բնորոշում է աւած պատմական դարձընթացը, էպոխան երկրորդ կարգի տարրերը, որ գոյութիւն ունին առաջինների կողքին, կամ անցեալից նոր էպոխային փոխակերպ, դարձել են միայն փոխակերպ մնացորդներ և կամ նոր էպոխայում դեռ չեն կորցրել իրենց կենսունակութիւնը: Երրորդ կարգի տարրերը աւել կամ պակաս հեռաւոր ապագայի սաղմեր են կրում իրենց մէջ: Այս երեք կարգի էլեմենտների փոխադրումները և յարաբերութիւնները կազմում են պատմական պրօցեսի կարեւորագոյն մասը: Բայց այդ պրօցեսի իսկական իմաստը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է և անխուսափելի, առանձնապէս զբաղւել այն դերով, որ խաղում են մի կողմից պատմութեան իրական կրողները և ստեղծողները — գիտակցող անձնաւորութիւնները — և միւս կողմից այն հաւաքական կազմութիւնները, որոնց ձևի տակ պատմութեան իրական մղիչները պատմական պրօցեսի մէջ են մտնում:

Եթէ պատմութիւնից անելու ընկնէ այն պահանջները, ինչ անում ենք ամեն առանձին գիտութիւնից, ապա նա պիտի ներկայացնէ փաստերի մի շրջան, որտեղ մարդկային մտածողութեան տրամաբանական պայմանների շնորհիւ այդ փաստերը խտացւում են օրէնքների մէջ և յետագայում դեռ աւելի ընդարձակ խմբակցութիւնների հնարաւորութիւններ ստեղծում:

Պատմութիւնը որպէս գիտութիւն նոյն յարաբերութիւնն ունի իր բնագաւառում եղած փաստերի և հիպոթեզների նկատմամբ, ինչպիսին գոյութիւն ունի ամեն ուրիշ գիտութեան մէջ: Պատմական պրօցեսի գիտական հետազոտութիւնը պահանջում է ամենից առաջ փաստերի ամենահոգատար և միանգամայն առարկայական քննադատութիւն, պիտի զատել ստուգաւածները, հաւանականները և կասկածելիները իրարից, յուշարձանների և փաստաթղթերի հիման վրայ ապացուցւածները առանձնացնել դեռ հիպոթեզների շրջանում գտնւած:

Ներքից: Մ. Ե. Գիտութիւնները գիտական մտքի առաջ մինչ այն ժամանակ կարող են մնալ որպէս գիտական, մինչև երբ ոչ մի փաստ նրանց չի հակասել և մինչև որ ամեն հարազատ իրողութիւն նոյնքան աւելի յարմարութեամբ կը բացատրւի, որքան աւելի բազմակողմանի քննադատութեան կենթարկւին իրենք, այդ հիպոթեզները: Պատմական քննադատութիւնը միակ գիտական հիմքն է թէ՛ գեղարուեստագէտ-պատմաբանի և թէ՛ պատմաբան-մտածողի համար: Առարկայական ճանապարհով հաստատւած, վստահելի, գիտական-հիպոթեզային այդ իրողութիւնների վրայ է, որ լուսաբանւում են անհատական և հաւաքական (կոլլեկտիվ) հոգեբանութեան, հասարակագիտութեան և պատմութեան օրէնքները:

Բայց պատմութիւնը էապէս էւօլյուսիօնի ենթակայ երևոյթների գիտութիւնն է և պատմական շարժման գիտական հետազոտողը կարող է միւս զարգացողական գիտութիւնների շրջաններում նմանութիւններ (անալոգիաներ) որոնել. սաղմնաբանութիւնը, օրգանական աշխարհի զարգացման թէօրիան, օրինակ, այդպիսի շրջաններ են ներկայացնում: Մեխանիկական-քիմիական գիտութիւնների խմբակը իր սահմանների մէջ է առնում կրկնող այն փաստերը, որոնց կարելի է աւելի կամ պակաս ճշտութեամբ կամ ենթադրաբար շարժման մեխանիկական պրօցեսների վերածել թէև զարգացման իրողութիւններ այստեղ ևս կարող են պատահել, ինչպէս՝ երբ մենք գործ ունինք արեգակնային սիստեմի զարգացման հետ. սակայն պատմագիտութեան համար այդպիսի անալոգիաները չեն կարող առանձին արժեքներ ունենալ:

Պատմագիտութիւնը բնագիտութեան ընդարձակ շրջանից վերցնում է որոշ նախնական իրողութիւններ, որոնք սկիզբն են կազմում առհասարակ կենդանական աշխարհի ամեն պատմութեան: Ընդունելով այդ իրողութիւնները որպէս տրւած, անվիճելի, նա ցոյց է տալիս, գտնէ պիտի ցոյց տալ, որ պատմական պրօցեսը առաջ եկաւ նախ զգացած տհաճութիւնից ազատւելու, ապա՝ հաճոյք զգացածը ձեռք բերելու ձգտումից: Նա պիտի մեզ մատչելի դարձնի նոյնպէս, թէ ինչ փոփոխութիւններ են մտել «հաճոյք» և «տհաճութիւն» գաղափարների հետ կապւած ըմբռնողութիւնների մէջ: Թէ այդ փոփոխութիւնները փիլիսոփայական մտածողութեան ինչպիսի ձևեր և հասարակակարգի գործնական ինչպիսի կերպեր ստեղծեցին, Նա պիտի պարզէ մեզ, թէ լաւի և արդարագոյնի ձգտումը տրամաբանական ինչպիսի ընթացքով արտադրեց բողոք և պահանջականութիւն, ունեցի՞ր և առաջխաղացում, Նա պիտի ասէ մեզ, վերջապէս, թէ իւրաքանչիւր էպոխայում ինչպիսի յարաբերութիւն է եղել մի կողմից մարդկային ըմբռնողու-

թեան, ճանաչողութեան, հաւատալիքի, փիլիսոփայական պատկերացումների և միւս կողմից լաւի, արդարի գործնական տեսութիւնների միջև:

Ահներեւ է, շարունակում է Լավրով, որ պատմական ըմբռնողութեան ամենակարեւոր խնդիրը հասարակական կեանքի ֆազերի բնականոն հետեւողականութեան օրէնքների յայտնագործման ձգտումն է կազմում: Այդ ձգտման ճանապարհին նա բաղիւում է, սակայն, մի շարք վիճելի խնդիրների, որոնց պէտք է բաւարարութիւն տալ, գիտական օպերասիօնը շարունակելու համար: Այդպիսի խնդիրներ են, օրինակ. կարելի՞ է մարդկային բոլոր հասարակութիւնների համար նօրմալ հաշւել զարգացման ֆազերի նոյն հետեւողականութիւնը, բոլոր մնացած շեղումները վերապահելով պատահականութեան և ալլոսոսման. թէ՞ աւելի գիտական կը լինէր հասարակական զարգացման մեջ նոյնքան տարբեր տիպեր ընդունել, որքան բուսական և կենդանական օրգանիզմների տարբեր դասակարգումներ կան: Անհատների կամ հասարակական կապակցութիւնների ի՞նչ պահանջներն են պայմանաւորել պատմական երեւոյթների չկրկնւող բնոյթը և պատմական տարբեր ֆազերի իրարփոխարինումը: Ի՞նչ խնդիրներ, տւած մի որոշ մօմենտում, տւած կեանքի բնորոշ կողմերը պիտի համարել: Այս և նման մի շարք հարցեր կազմում են աւել կամ պակաս չափով հիմնաւոր, գիտական հիպոթեզների կուրի ընդարձակ ասպարէզը. դրանց հաւանականութեան և գիտականութեան աստիճանը կախած է նախ այն փաստացի նիւթի քանակից և որակից, որի վրայ այդ հիպոթեզներն են կառուցւած. և ապա պատմական բնագիտութեան գրաւումներից ու գիտական էրուդիտիօնի վիճակից:

Այս բոլոր նկատումներով առաջնորդւող պատմագիտական օպերասիօնը, որ բաւարարում է մատնացոյց եղած բոլոր պահանջներին, կարող է կազմակերպել մի գիտնականի մէջ, որի վերջնականատակն է՝ հետեւողականութեան օրէնքների յայտնագործում գիտակցական գործողութիւնների և մարդկային համերաշխութեան տարբեր շրջանների մէջ. ըստ որում պատմագիտութեան էական պրօբլեմն է դառնում՝ անհատական գիտակցութեան հասարակական համերաշխութեան շրջանում ամեն առանձին դարաշրջանի համար բնորոշ գծերը գտնել անցեալի մնացորդներից և ապագայի սաղմերից:

Նիւթիս սահմանները չափազանց պիտի ընդարձակէինք, եթէ փորձէինք այստեղ ամբողջովին վերաբուրել այն մանրակրկիտ և խորը բաժանումները, որ անում է Լավրով պատմագիտութեան և մնացած գիտութիւնների միջև: Աւելի ընդարձակ էջեր կը հարկաւորւէին նաև իրենց ամբողջ մանրամասներով այն պահանջները թւելու և հիմնաւորելու համար, որ դնում

է մեր մտածողը գիտական պատմագրութեան առաջ: Մեզ անմիջապէս շահագրգռող տեսակէտից, կարծում ենք, բերած գիտողութիւններն էլ, որ արւած են մեծագոյն մասով Լավրովի արտայայտութիւններով, բաւականաչափ պարզած պիտի լինին նրա դիրքը դէպի գիտական պատմագրութիւնը *):

Ս Ն Ա Ր

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԸ

ԵՒ

ԹԻԻՐՔԻՈՅ ՀԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

IV

Եւ ահա այդ «արշաւը» հասնում է արդէն հայկական Ցաւրոսին... Նա կերթայ լեռներն ի վեր մագլցելով, հազարաւոր խոչընդոտներ և խրամատներ յաղթահարելով՝ դէպի իր մեծ նպատակակէտը — միանգամայն տնտեսական և ռազմական:

Այնտեղ, Եփրատի և Տիգրիսի լայնածաւալ ու ափագետները աւազաններում, ընչաքաղց «պանգերմանիզմը» կը գտնէ իր երազած գաղթավայրերը. այնտեղ նա կը թափէ իր հսկայ արգիւնաբերութեան շտեմարանները և, ի հարկին, իր յորդացող ազգաբնակչութեան հեղեղը. այնտեղից, իբրև սեփական գաղութներից, նա կը ստանայ ցորենի ու բամբակի իր անհրաժեշտ պաշարը, որ ստիպւած է որոնելու օտար երկիրներում. այնտեղ կը հաստատուի տնտեսական զօրաւոր հմայքը, որ կը ձգտի մաս ունենալ թիւրքական աւարի բաժանութեան պարագային. այնտեղից, վերջապէս — և թերևս այդ է կարևորագոյնը — նա կը սպառնայ իր ահաւոր բրիտանական խոյաններին, տիրանալով Հնդկաստանի լաւագոյն ճանապարհին...

«Իրապաշտ քաղաքականութիւնը», տեսանք, թէ ինչ մեթօդներով և հնարքներով, աստիճանաբար հարթեց այդ յաղթական առաջխաղացութեան ճանապարհը: Տեսանք, թէ ինչ արատաւոր միջոցներով գերմանական Վայքերը սիրաշահեց Եւրոպի մենաւորին, թէ ինչպէս նա զոհաբերեց արիւնոտաւ ու հոգեվարք ժողովուրդների դատը այդ գձուձ, գերազանցօրէն էգօիստ, ցինի-

*) Գիտմամբ նիւթիս ընթացքում խուսափում ենք մէջբերումներից. դրանք չափազանց շատ լինելով, պիտի խանգարէին նրա ընթերցանութիւնը: Միւս կողմից Լավրովի գիտական, բառացի թարգմանութիւնը աւելի ևս պիտի դժուարացներ ընթերցանութեան գործը: Հէնց այդ պատճառով էլ արտայայտութիւնները պահելով, յաճախ աննպատակաբար մեր գտնած բառացի լինելը: Նիւթիս վերջում պիտի տանք մենք այն բոլոր գրաւմների ցանկը, որոնց ձեռքի տակ եմ ունեցել աշխատութիւնս պատրաստելիս:

կորեն իրապաշտ քաղաքականութեան Եւ տակաւին չսպառնցինք կազմէրական «սխրագործութեան» շարանը:

Ամենամեծը — նրա 1898-ի հոկտեմբերեան ուղեւորութիւնը դէպի Եւրոպայէն և Պոլիս: Ամենաարտառոցը — Գամասկոսեան նրա յայտնի ճառը, ուր ասում էր ի լուր ամբողջ երկրագնդի մահմեդականութեան.

— «Թող վստահ լինի Նորին Մեծութիւն Սուլթանը և այն 300 միլիոն մահմեդականները, որոնք յանձին նրա պաշտում են իրենց խալիֆին — թող վստահ լինին, որ Գերմանիայի թագաւորը նրանց բարեկամն է առ միշտ»...

Այն ժամանակն էր, երբ արեւմտեան անկախ մամուլը որակում էր Աբդուլ Համիդին «մարգասպան» տիտղոսով... Բնական է, որ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնից նշաւակած, անարգաւած խալիֆը չէր կարող անզգայ ձեւով արեւմտեան հզօր հրամանատարի այդ բռնութիւնը, արքայական ցոյցերի հանդէպ, չէր կարող չգնահատել նրա եղբայրական զգացումները և ընդառաջ չգնալ նրանց:

Այդ ցուցամով և ցուցարար ուղեւորութեամբ, կարելի է ասել, մի նոր ու փայլուն շրջան բացւեց գերմանական *Drang*-ի համար: Մենք տեսանք նախորդ գլուխներում, որ սկզբնականորեն թիւնը տրւած էր վաղուց, 80-ական թւականներից գերման արեւելագետները ներթողել էին անդադար Անատոլի, Միջագետքի բնական հարստութիւնները և ուղղել էին հանրութեան ու պետութեան ուշադրութիւնը դէպի այնտեղ: 1886-ին արեւելագետ դոքտոր Էպրենգեր հրատարակում էր մի գրքոյկ այսպիսի վերտառութեամբ.

«Բաբելոնը, ամենահարուստ երկրավայրը՝ անցեալում և ամենաշահաբեր գաղթավայրը՝ ներկայում»:

«Երկրագնդի բոլոր հողերի մէջ՝ ոչ մէկը այնքան հրապուրելի չէ գաղթականութեան համար, ինչպէս Սիրիան և Ասորեստանը: Չկան այնտեղ մեծ, կուսական անտառներ, որ հարկ լինի կտրտել ու յաքել, չկան բնական խաչընդոտներ յաղթահարելու, — պէտք է միայն բերել գետինը, սերմանել և հնձել: Արեւելքը աշխարհի միակ երկրամասն է, որ տակաւին չի գրավւած մի մեծ պետութեան ձեռքով: Եթէ Գերմանիան օգտուի առիթից, նախ քան կողակները կը մեկնեն իրենց թաթը դէպի այն կողմը, — նա կըստանայ երկրագնդի բաժանման մէջ լաւագոյն մասը»:

Այս պերճախօս տողերի մէջ մենք տեսնում ենք պանգերմանիզմի իսկական բաղձանքը, բոլորակամ տընտեսական ձեռնարկների վարագործով... Նախ՝ զօրացնել Թիւրքիան և մղել այն բրիտանական ոսոխի դէմ, և ապա, օսմանեան «տակնուկրայութեան» ժամը հնչելուն պէս՝ գրոհ տալ յօշոտւող մարմնի վրայ և ձանկել լաւագոյն բաժինը...

Գրեթէ նոյն ժամանակները, մի ուրիշ գերման դոքտոր — Կերգէր — արծարծեց միևնոյն թեզը իր մի գլուխում, որ դարձեալ կրում էր ուշագրաւ մի վերնագիր. «Փոքր Ասիան — գերմանական գաղթավայր»:

Կերգէր առաջարկում էր սկսել գաղթականութիւնը մեծ ընկերութիւնների միջոցով, հաստատւած Անատոլիի նոր շինելիք երկաթուղու մերձակայքում: Նա թե-

ւադրում էր դաշն կապել Թիւրքիոյ հետ, ապահովել նրան՝ արտաքին ամեն մի արշաւանքի դէմ և դրա փոխարէն պահանջել Թիւրքիայից մի շարք արտօնութիւններ, որոնցով գերմանացիք կարողանան ուղղել իրենց գաղթային հոսանքը դէպի օսմանեան կայսրութեան արգաւանդ շրջանները...

Նւաճողական տենդը աւելի ևս բորբոքւեց, երբ սուլթանը գերմանական մի ընկերութեան զիջեց Անատոլիի երկաթուղիների արտօնութիւնը, Պանգերման թէօրեականները հասկացրին, որ տնտեսական արտօնութիւնները բաւական չեն և բացայայտ կերպով առաջարկեցին մինչ այն վարագուրւած քաղաքական յաւակնութիւնները: Համագերմանական տիրապետութեան ձգտող *Alldeutscher Verband* — ը իր հրատարակած մի բրօշուրի մէջ այդ նւաճողական քաղաքականութեան միտքն էր արծարծում *).

«Գերմանական շահը պահանջում է, որ գէթ ասիական Թիւրքիան զբերման պրօտեկտօրատի, հոփանաւորութեան նախ Ամենաշահաւար մեզ համար կը լինէր՝ գրաւել Միջագետքը և Սիրիան և միաժամանակ մեր հովանաւորութեան ենթարկել Թիւրքաբնակ ասիական Տաճկաստանը» **).

Իրենք Թիւրքերն ևս — շատ թէ բիշ գիտակից, իմացական տարրերից — շատ լաւ էին ըմբռնում Գերմանիոյ տնտեսական ծրագիրների ոգին, նրանց իսկական, վախճանական նպատակը: Միջագետքում կատարած իմ ուղեւորութեան միջոցին — ասում է դօկտոր Ռօօրբախ — մի կրթւած մահմեդական հետեւալ կարծիքը յայտնեց ինձ՝ գերման երկաթուղային ծրագիրների առթիւ (1900—1901 թ.):

«Մենք այժմ, այո, մեծ բարեկամներ ենք, բայց վախճանում եմ, թէ իսկ Էպրենգերի ու անգլիացիներից աւելի լաւ չէք և նրանց պէս իսկ ևս կուզեք մեր երկրին տիրանալ. երկաթուղին այն պարանն է, որով պիտի բաշխեք մեր երկիրը դէպի ձեզ» ***).

Փոքր Ասիան դարձաւ հոյակապ ծրագիրների ու երազների առարկայ: Բոլոր միւս գաղութային մտահոգութիւնները նսեմացան Բերլինում... Արեւելեան Աֆրիկա, Կամբոյն, Կիաու-Չաու և այլն (գերմանական գաղութներ) — նրանք բոլորը յետ մղւեցին Անատոլիի վարագոյն հեռապատկերի դիմաց: Որովհետեւ նրանք բոլորը թուում էին գերմանական իւնկերներին ու բուրժուազիային, իբրեւ խախուտ, օգային կառուցւածքներ, որ կարող էին վաղ թէ ուշ կուլ գնալ հզօր նաւային պետութիւնների Պէտք էր յենել գաղութային տիրապետութիւնը ցամաքային գօրծի վրայ, որ կազմում է Գերմանիայի հմայքը, նրա ճնշող գերազանցութիւնը:

*) Դարձեալ ուշադրութեան արժանի է գրւածքի խորագիրը. «Գերմանական յաւակնութիւնները Թիւրքիոյ ժառանգութեան վրայ»:

**) *André Chéradame, La Question d'Orient.*

***) *Dr. Paul Rohrbach, Die Bagdadbahn*, եր. 11.

Ամեն տեսակէտով ասիական Տաճկաստանը հանդիսանում էր գերմանական «փորձերի» համար լուսագոյն միջավայրը:

Ահա թէ ինչու ազգի իշխող դասակարգերը — իւնկերներ, ագրարեաններ, խոշոր, միջակ արգիւնաբերողներ, բուրժուական մտաւորականութիւն և ամենից առաջ՝ նրանց բոլորի հրամանատար, ինքը *commissary*՝ թագաւորը, այնքան բուռն եռանդով ու խանդավառութեամբ գրկեցին այդ համեղ պատառը, ներկեցին այդ թանկագին, խոստովանալի միջավայրի ուսումնասիրութեան:

Եւ ահա թէ ինչու «իրապաշտ քաղաքականութեան» (*Realpolitik*) ռազմիրաները այն աստիճան ստորացան, քծնեցին ու շոյեցին Մարդասպանին, գարշաւքի տիղմի մէջ թաթախելով արեւմտեան քաղաքակրթութեան դրօշը... Քաղաքակիրթ բուրժուազիայի ամենաանարգ սխրագործութիւններից մէկն էր դա, գուցէ մեծագոյն փաստը նրա բարոյական սնանկութեան... 1898-ին օգոստոսի ֆանֆարօնը քնքշութեամբ սեղմում էր Ուրազգործի արիւնթաթախ ձեռքը և շուայլում մտերիմ «բարեկամութեան» արտայայտութիւնները, առանց բնաւ անդադառնալու «բարոյական սնանկութիւնների» և բոլոր նման վերացական ու ցնորական բաների վրայ: Բաւական էր, որ կապիտալիզմի «ֆէրիստները» շահագործման ընդարձակ վայր էին գտնում և կարող էին յագուրդ առ իրենց թալանի ախորժակներին: Բաւական էր, որ կրուպպի թնդանօթները մեծաքանակ փոխադրէին գէպի Սրեւելք, որ *Deutsche Bank*-ը հիմնէր իր մասնաձիւղերը Տաճկաստանի ծովեզերեայ քաղաքներում, որ Գերմանիայի առևտրական նաւատորմը ծածանեցներ իր դրօշը Արշիպելագոսի ջրերի մէջ, և որ, վերջապէս, գերմանական շոկեկառքերի սուլոցը հնչէր Անատոլիոյ խոպան դաշտերում, ազդարարելով կիսավայրենի ժողովուրդներին գալոց յաղթական թատերաժողովուրդների աշխարհակալողներին...

Մեծ, անսովոր ճարպկութեամբ և մեթօգով առաջ գնաց «ռէալական քաղաքականութիւնը» *): Նա տես-

*) Բ. Դրան, թիւրքերի և մրցակից պետութիւնների կառկածները չյարուցանելու համար՝ Բերլինի կառավարութիւնը աշխատում էր ըստ կարելւոյն չեզոքանալ թիւրքիոյ ներքին խռովների վերաբերմամբ, հեռու պահել պաշտօնական միջամտութիւններից, ըստ կարելւոյն փոքրացնել նաև իր պաշտօնական ներկայացուցչութիւնը Կ. Պոլսում և թիւրքիայում, ուժ տալ միայն տնտեսական ներթափանցումը (pénétration) իր ծրագրին, գրաւել Տաճկաստանը՝ իր գերազանց ճարտարապետների, առևտրականների ու արգիւնաբերողների ձիգերով, նրանց յամառ ու կորովի աշխատանքով: Բերլինը բնաւ չէր հոգում բազմացնել իր հիւպատոսների և այլ պաշտօնական ներկայացուցիչների թիւը օսմանեան կայսրութեան մէջ. այդ թիւը 5—6 անգամ նուազ է մրցակից պետութիւնների պոտենցիալ ներկայացուցչութիւնից: Ընդամենը երկու գերման ընդհանուր հիւպատոսարաններ՝ Պոլիս ու Երուսաղէմ և չորս հիւ-

նում էր մի երկիր, որ անսահման հարստութիւններ էր պարունակում իր մէջ, որ կարող էր դառնալ մի վիթխարի, նախանձելի շահաստան, բայց որ վաղուց, դաւերից ի վեր մատնած էր մի անսանձ բռնակալութեան աւերիչ քմահաճոյքին, աշխատանքը միանգամայն անդամալուծած, արգիւնագործութեան աղբիւրները ցամաքած... մի տխուր, համատարած, ամայութիւն՝ ուր բըրգերի, չէրքէզների, թափառական բեզուլիների աւարատնէ հօրդանները մրցում էին բռնակալութեան պաշտօնական ներկայացուցիչների հետ՝ իրենց անյագ ու բնաջնող ախորժակներով... Ի՞նչ էր պէտք՝ այդ բարբարոս կացութիւնը արգիւնաւորապէս օգտագործելու համար, ի՞նչ էր պէտք ամենից առաջ՝ որպէս զի այդ գոեհիկ, նախապատմական բաօսը վերածէր նորագոյն արգիւնաբերական միջավայրի, որպէս զի ստեղծէր նրանից ապահով ու արգասաւոր շահաստան: Ի՞նչ էր պէտք ամենից առաջ՝ որպէս զի գերմանական ազգեցութիւնը ճառագայթէր թիւրքիոյ վրայ և նախապատրաստէր գալոց բաղձալի տիրապետութեան գետինը:

Պէտք էր նախ — երկաթ ու զին — Պէտք էր նախ հաստատել հաղորդականութեան զարկերակներ:

Երկաթուղային արտօնութիւններ ձեռք բերեց Գերմանիան՝ թէ եւրոպական և թէ ասիական թիւրքիոյ մէջ: Նրա ձեռքն ընկաւ 1890 թ.ին Սալօնիկ-Մօնաստիր գիծը 220 կիլոմ. երկարութեամբ: Ապա գերմանացիք տիրացան և Անատոլիոյ ցանցին: Վերջինը մի քանի ձիւղեր ունէր, որոնցից ամենահինը՝ Հայտար փաշա-Իզմիթ՝ շինւել է թիւրք կառավարութեան ձեռքով. սկսած տակաւին 1871 թ.ից: Աշխատանքները ղեկավարում էր գերմանացի ճարտարապետ Ա. Իլհէլմֆօն Պրեսսել, որին վիճակած էր նշանաւոր դեր խաղալ բերլինեան «արշաւի» ծրագրիներին մէջ:

Հայտար փաշա-Իզմիթ գիծը պատրաստ էր 1873-ին. սակայն թիւրքերը, իրենց յոռի վարչութեամբ անկարող եղան յարատեւ կերպով շահագործել երկաթուղին: 1888-ին, երբ գերմանական ազգեցութիւնը սկսել էր արդէն «ներթափանցման» իր պրօցէսը, սուլթանական երկու իրատեղով գերմանացի Ալֆրեդ Կառլլա ձեռք բերեց իրաւունք՝ շահագործելու Հայտար փաշա-Իզմիթ գիծը: Բացի դրանից՝ նա ստացաւ 99 տարի ժամանակամիջոցով արտօնութիւն՝ կառուցելու 485 կիլոմետր տարածութեամբ երկաթուղային գիծ՝ միացնելու համար Իզմիթը-Էնկիւրիին:

Կառլլա գործում էր ոչ իբրեւ մասնաւոր անհատ,

պատոսարաններ՝ Բէյրութ, Զմիւռնիա, Սալօնիկ և Կօնիա: Ընդամենը եօթ փոստային բիւրօներ, իսկ կրթիչ զինուորականների թիւը (*instructeurs militaires*), որ առաջները լէգէօն էր, այժմ՝ իջել է մի տասնեակի: (Alexandre Ular, *La Weltpolitik Allemande et le Monde Musulman*, *La Revue*, 1 Juin 1905):

այլ իբրև յանձնակատար բերլինեան «Գերմանական Բանկ»-ի (*Deutsche Bank*) և Շտուտգարտի *Württembergische Vereinsbank*-ի: Այդ քերկու հաստատութիւնները մի քանի ամիս յետոյ, 1889-ին հիմնեցին այսպէս կոչւած «Անաուրեան երկաթուղիների օսման ընկերութիւնը», որ գտաւ Գերմանիայում իր խոշոր գործառնութիւնների համար անհրաժեշտ միջոցները:

Զուտ գերմանական այդ ընկերութիւնը արագ-արագ ընդարձակեց իր գործունէութեան դաշտը: 1893-ին նա ստանում էր արտօնութիւն՝ շինելու երկաթուղային գիծ Էսկի-Շէհրից—Կօնիա և Էնկիւրից—Կեսարիա: (Վերջին գծից Գերմանիան յետագայում հրաժարւեց):

1896-ին, երբ վերջացած էր Էսկի-Շէհր-Կօնիա գիծը, Անաուրուի երկաթուղային գերմանապատկան ցանցը բաւական արդէն լայնացած էր:

1. Հայդար Փաշա-Իզմիթ.	91	Կիլոմետր
2. Իզմիթ-Էնկիւրի.	485	"
3. Էսկի-Շէհր-Կօնիա	444	"

Այդ բոլոր մասնակի արտօնութիւնները, սակայն ոչինչ էին, համեմատած այն հսկայ նւաճումի հետ, որ յետոյ եկաւ, իբրև արդիւնք գերմանական տնտեսային ճիգերի, թագաւորի, դեսպանների, ընկերութիւնների յամառ և անդուլ աշխատանքի:

Մեր խօսքը Բաղդադի երկաթուղու մասին է, որ պիտի շարունակէր Անաուրուի գիծը Կօնիայից դէպի արաբական խալիֆների հռչակաւոր կենտրոնը և դէպի Պարսից ծոցը:

Այդ մեծ ծրագրի յղացումը և առաջին ուսումնասիրութիւնը պատկանում է նոյն գերման ճարտարապետ ֆօն Պրեսսելին, որ կառուցել էր Հայդար Փաշա-Իզմիթ գիծը 1871-ին: Փօն Պրեսսելի գաղափարով այդ հսկայ զարկերակը (Բօսֆօր-Պարսից ծոց) պէտք է անցնէր հետեւեալ խոշոր հանգրւաններով. Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Մարզին, Մօսուլ, Բաղդադ, Բասրա և Կովէյա:

Անթիւ խոչընդոտներ պէտք էր յաղթահարել՝ այդ մեծ ծրագրի արտօնութիւնն ստանալու համար: Պէտք էր նախ չէզոքացնել սուլթանի դիմագրութիւնը, ապա և միջազգային դիւանագիտական արգելքները: Բաղդադի ճանապարհի վրայ պատնէշի պէս կանգնած էր նախ Անգլիան, որ ինչպէս տեսանք մեր նախորդ յօդուածներում—տեղիք ունէր անհանգստանալու՝ հանդէպ գերմանական միջ խիզախ արշաւի... դէպի Հնդկաստան:

Մի երկրորդ պատնէշ — Ռուսաստանն էր, որ չէր կարող բարեկամական աչքով նայել հզօր Գերմանիայի այդ յաղթական առաջխաղացութեանը՝ իր կովկասեան, հայկական սահմանների մօտ: Բերլինի վեհաժողովում կրած ձախորդութիւնից յետոյ Ռուսաստանը կորցրեց

իր յոյսը՝ գրաւելու երբեք Բօսֆօրն ու Դարդանէլը. սակայն նա միանգամայն չհրաժարւեց Ռումանօվների վաղեմի երազից—ունենալ մի նաւահանգիստ Միջերկրակն ծովի վրայ, եւրոպական թիւթեխան փակած լինելով նրա առջև՝ նա յառեց իր աչքերը դէպի Հաստան... Տարաւ երկաթուղային իր գծերը մինչև Պարս և Երեւան և այնտեղից յոյս ունի Տաւրոսի վրայով հասնել մի օր Ալեքսանդրեաի ծոցը, Կիպրոսի դէմ յանդիման *):...

Սակայն, այդ տարածամ յոյսերն ունենալով հանգերձ՝ Ռուսաստանը նախկին տենդով չէր զբաղւում այլ ևս մերձաւոր Արեւելքով, նա ուրիշ մասհոգութիւններ ունէր այժմ, նա ուրիշ, աւելի հոյակապ, նապօլէօնեան ծրագիրներ էր փայփայում... հեռաւոր կամ Ծայրագոյն Արեւելքում, և դրա համար հե ի հե շինում էր Անդրսիբիրեան երկաթուղին՝ ֆրանսիական առատաբուխ միլիարդներով:

Ռուսական քաղաքականութեան առանցքը փոխադրւել էր Սև ծովից—Մանջուրիա. եւ այդ հանգամանքը քիչ չնպաստեց Գերմանիայի անկաշկանդ առաջխաղացութեանը՝ ասիական Ցաճկաստանի մէջ: Պետերբուրգի դիմագրութիւնը ընդհանրապէս թոյլ եղաւ, նա սահմանափակեց պահանջելով որ Բաղդադի գիծը հեռու մնայ հայկական վիլայէթներից, ուր նա ինքն էր ստանձնում—Գերմանիոյ աշակցութեամբ իսկ—երկաթուղիներ կառուցանելու միասիօնը:

Հապա Անգլիան թւում է, թէ սկզբից ի վեր Գերմանիայի անհաշտ ախոյեանը յամառ դիմագրութիւն պիտի ցոյց տար գերմանական այդ վիթխարի ծրագրին: Այդպէս չ'եղաւ, սակայն: Մի յայտնի ժամանակ բրիտանական քաղաքագէտները անտարբեր աչքով էին դիտում այդ ծրագիրը. նրանք թերեւ չէին հաւատում, թէ Գերմանիան կարողանար յաղթահարել ճանապարհի հսկայական խոչընդոտները և հասնել Պարսից ծոցին: Եւ իրօք դիւրին բան չէր ծակոտել Տաւրոսի լեռնաշղթան և հարթել Եփրատի կիրճերը: Մի առ ժամանակ Անգլիան գուցէ նոյնիսկ գոհ էր—ինչպէս ենթադրում է Վիկտոր Բերար—գոհ՝ որ գերմանական այդ ծրագիրը կը դիմագրաւէր Ռուսաստանի տենչանքներին, նրա գաղտնի հնարաւոր ոտնձգութիւններին՝ Թիւրքիոյ մէջ **):

Այսպէս թէ այնպէս՝ Գերմանիան ըստ ամենայնի նպաստաւորեց իր առաջխաղաց արշաւի մէջ: Աւելի ևս նպաստաւորեց՝ երբ Անգլիայի ուշագրութիւնն ևս չեղեց մերձաւոր Ասիայից, ուղղւելով դէպի հեռուն, դէպի հարաւային Աֆրիկա, ոսկից ոսկու անսպառ հանքերը բորբոքում էին Չեմբերլենների և ջինգօների

*) F. Delaisi, *L'Asie de la politique Européenne. La Revue*, 1 Nbr. 1907.

**) Victor Bérard, *Vers Bagdad, La Revue de Paris*, մայիս-յունիս 1907.

ախորժակները Անգլիայի դիմադրութիւնն ևս այդպիսով շատ թոյլ եղաւ: Երբ բրիտանական առիծն սթափւեց, այլ ևս ուշ էր: 1903-ին ստորագրեց այդ նշանաւոր, պատմական արտօնութեան թուղթը: 1903-ի մարտ ամսում Արգիւլ Համիդ, մի մանրամասն, վերջնական և վճռական ֆիրմանով տւեց իրաւունք գերմանացիներին — և միմիայն գերմանացիներին — շարունակելու Անատոլիոյ գիծը մինչև Բաղդատ և Բասրա:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային՝ նա ոչ միայն չդիմադրեց գերմանական ծրագիրներին իրագործման, այլ և շնորհիւ Բերլինի ճարպիկ քաղաքականութեան, նա դարձաւ — բաղդատեան երկաթուղու ձեռնարկի մէջ — Գերմանիայի գործակիցը, դնելով իր կողմից դրամագլխի 400/0-ը — մի բան, որ բացարձակապէս անհրաժեշտ էր ձեռնարկի իրագործման համար, բանի որ Գերմանիան սոսկ իր ֆինանսական միջոցներով չպիտի կարողանար գլուխ բերել այն (Բաղդադի երկաթ. գծի շինութիւնը այժմեան հաշուով պիտի նստի մօտաւորապէս 500 միլիօն ֆրանկ):

Պատկածներն ու դիմադրութիւնները չէզոքացնելու նպատակով Վիլհելմ II-ի կառավարութիւնը այդպիսով առերևոյթս մի ջանք աշխարհի ընդմէջ տւեց ձեռնարկին. ներկայումս — Deutsche Bank-ի տնօրէն Գլինների ասելով *) — Բաղդատեան երկաթուղային ընկերութեան վարչական Բիւրօն կազմած է 27 անդամներից, որոնցից 11 գերմանացի, 8 ֆրանսիացի, 4 օսմանցի, 2 զւիցերացի, 1 աւստրիացի և 1 իտալացի. Սակայն իրօք մենք աշխարհում է Գերմանիային, Deutsche Bank-ը կանգնած է գործի գլուխ և վարչական խորհրդի մէջ տոն տուող գերմանացիք են:

Բաղդադի ձեռնարկը գերմանական գործ է և պէտք է մնայ գերմանական — ասում է մի այլ գերմանացի հետազոտող „Die Deutsche Bagdadbahn“ վերնագրով իր բնօրինակի մէջ... Լսելով հեռուից շոգեմեքենայի մոնչոցը՝ արաբը և թիւրքը չպիտի մտածեն այլևս Ֆրանսիայի մասին, այլ պիտի ողջունեն մեծափառ Գերմանիան... Ո՛ր այլ տեղ նոյն գրքի մէջ, ասւած է.

„Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը ամենամեծ յաղթանակն է Գերմանիայի տրեւելեան քաղաքականութեան... Նա գլուխ եկաւ մանաւանդ շնորհիւ Deutsche Bank-ի տնօրէն՝ Գօթթօր Վիմերի հազագիշտ ընդունակութեան, նրա ձեռնարկու ոգուն Նա է, որ կարողացաւ համաձայնութեան գալ մի խումբ հարուստ և ազդեցիկ ֆրանսիացի կապիտալիստների հետ, որոնց ներկայացուցիչն էր Բանկ Օտտօմանը... Այդ բախտաւոր ձուլումով՝ Բաղդատի ձեռնարկը միջազգային ընդմէջ ստացաւ, առանց որի՝ դժւար կը լինէր արտօնութիւն ձեռք բերել Բ. Գունից“:

Ինչպէ՞ս լուծեց ուսումնական շահերի հարցը՝ Գերմանիան տւեց ցարի կառավարութեանը՝ պահանջւած բաւարարութիւնը: Հիւսիսային գիծը նա թողեց:

*) The Baghdad Railway and the question of British Cooperation. The Nineteenth Century June 1909.

Հայաստանի կենտրոնները չպիտի մանէ երկաթուղին: յնովօյէ Վրէմիա՝ ն զարկել էր ահազանգը այդ խոշոր վտանգի դէմ... Գերմանացիք — ասում էր ուսումնական կիսապաշտօն օրգանը — գրաւում են մի երկիր, որ ուսմանը մինչև օրս համարել են, իբրև իրենց սեփականը... Էրզրումը պիտի դառնայ բազ, խարխա՝ Երևանի վրայ յարձակելու համար... Գերմանացիք կուզեն մրցել ուսումնական ցորենի ու նաւթի հետ... Ռուսները հաստատել են Հայաստանում նրա համար՝ որ այնտեղից իջնեն դէպի Ալեքսանդրետ, հասնեն մինչև Միջերկրականը... Գերմանացիք, վերջապէս, իրենց նոր, Բաղդատեան երկաթուղով պիտի մրցեն Անգլիայի իրենց գծի հետ, որ պիտի շինեն ապագայում... Հնդկաստանի և Հնդկական Ովկիանի ուղղութեամբ *):

Դիմադրելու շատ պատճառներ ունէր ցարի կառավարութիւնը, նրա համար բնաւ ձեռնառու չէր գերմանական արշաւը Թիւրքիայում, բայց ի վերջոյ ստիպւեցաւ համակերպել Բերլինն էլ, չափից դուրս չգրգռելու համար իր զօրաւոր դրացիին՝ ծոց գիծը հայկական բարձրամակարդից դէպի հարաւ: Մենք ասացինք, որ Բաղդադի երկաթուղին — իր սկզբնական ուրւագծով — պիտի անցնէր Էնկիւրիից — Սեբաստիա — Խարբերդ — Տիգրանակերտ — Մօսուլ: Դա այսպէս կոչւած հիւսիսային գիծն էր, որին Ռուսաստանը կտրուկ կերպով հակառակեց: Նա ցոյց տւեց իր հակառակութիւնը նաև երկրորդ, այսպէս կոչւած միջին կամ կենտրոնական գծին, այն է՝ Էնկիւրի-Կեսարիա — Խարբերդ — Տիգրանակերտ: Պետերբուրգը միաժամանակ յանձնառութիւն ստացաւ սուլթանից, որի զօրութեամբ այդ վերջինը իրաւունք չունէր Ռուսաստանից զատ՝ որևէ օտար պետութեան զիջել երկաթուղային գծերը Փոքր-Ասիոյ հիւսիսային և հիւսիս-արևելեան շրջաններում: Եթէ Բ. Գունը իր սեփական միջոցներով անկարող լինի այդ գծերը կառուցանելու՝ նա պէտք է տայ արտօնութիւնը Ռուսիային:

Գերմանիան ի վերջոյ ընտրեց հարաւային ուղղութիւնը: Փոխանակ շարունակելու Էնկիւրիի գիծը դէպի Սըլմազ կամ թէ դէպի Կեսարիա — այդ երկրորդ ուղղութիւնը, անկախ ուսաց դիմադրութիւնից՝ ունէր նաև տեխնիկական ու ֆինանսական խոշոր զժւարուածիւններ — նա իջաւ Կօնիայից դէպի Ադանա, ուսկից պիտի գիմէ դէպի Մօսուլ, Բաղդատ և Պարսից ծոց:

Այդպէս ահա իրագործեց Վիլհելմեան թագաւորութեան մեծագոյն երազը: Իրագործեց նա, շնորհիւ բացառիկ, նպաստաւոր հանգամանքների, շնորհիւ գլխաւորապէս այն իրողութեան՝ որ Երզրուքի մէջ երկու նախ-

*) Բաղ. Questions diplomatiques et coloniales հունվարի, 1 յունւար 1907.

կին տիրապետող ազդեցութիւնները — ուսականը և անգլիականը — նւազել էին, գրեթէ մարել... Ժայռագոյն-արեւելեան և հարաւ-աֆրիկային գերիշխող մտահոգութիւնների, ծրագիրների ու պատերազմների հանդէպ: Գերմանիան ի գործ դրեց այդ նշանաւոր, պատմական շրջանի մէջ իր բոլոր գիւտնագիտական կարողութիւնները, իր բիսմարկեան մակիավէլիզմի և չորս, գործնական էգոիզմի՝ ամբողջ պաշարը: Եւ նւազագոյն դեր չխաղաց այդ հանդարտիկ ու հսկայ նւաճումի մէջ՝ թիւրքական հաջակաւոր յաւելիչը... Տխրահամբաւ իզգէթը, Եւրզըզի այդ հզօր ու ազդեցիկ մտերմը, որ անարգաբար փախուստ աւեց Յեղափոխութեան որոտը լսելուն պէս, — ահագին գործ է տեսել Ռադդատեան ձեռնարկի՝ պատմութեան մէջ, ինչպէս և բոլոր նման պատմութիւնների մէջ, դիզելով անգագար եւրոպական ոսկիները իր անյատակ սնդուկներում:

Յնծութիւնը ընդհանուր էր Գերմանիայում: Բաղդատի երկաթուղին նոր դարագլուխ էր բաց անում երիտասարդ կայսրութեան մեծագործ պատմութեան մէջ: Գերմանական մամուլը չէր թագցնում իր բերկրանքը և ամբողջ շաբաթներով Ռադդատը՝ Ռիլագետը՝ հոլովում էին նրա էջերում: Գերմանական բուրժուազիան, *Weltpolitik* ի սրընգահար գերմանական իւնկերութիւնը, բերկրանքով նշմարում էին հօրիզօնում՝ Հայրենիքի յաղթական հեգեմօնիան, գերիշխանութիւնը... տարածւած էնկիւրիի, կօնիայի, Ադա-նայի, Դիարբեկի, Մօսուլի, Բաղդատի լայնարձակ վիլայէթների վրայ...

Տեսնենք այժմ կառուցելիք երկաթուղու հաւանական անդրադարձումները՝ ժողովուրդների և ամբողջ պետութեան ճակատագրի վրայ:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն

Դ Ա Խ Ա Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

II

ԼՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Բ.

Իսլամ եւ քրիստոնէութիւն — Ղուրանի լոյսերն ու ոսկիները. — Դեմօկրատիզմ եւ հաւասարութիւն՝ միմիայն «հաւասարակներ»՝ քրիստոնէութիւնը. — Չափաւորութեան մեկնութիւններ — Անհամբերողութիւն՝ աւաբական սիրտպնդութեան օրով. — Օմար՝ Երեսուղեմի պատերի տակ. — Իսլամի ռազմական ոգին — Մարդմեկնանքի լեզուներ. — Փասալիզմ եւ մոլեռանդութիւն. — Իսլամը և աւաբական քաղաքակրթութիւնը. — Արեւմուտք եւ Արեւելք. — Երկու հովիտներ ուղղութիւններ. — Ղուրանը՝ հրամանատար եւ կանոնաւորիչ ամբողջ կեանքի. — Իսլամ եւ պրոգրէս. —

Ի՞նչ քրիստոնէութիւնը գէթ սկզբունքով հռչակել էր բոլոր մարդկանց հաւասարութիւն ու եղբայրութիւն, Իսլամը այդ թէօրիական առաքինութիւնն ևս

չունեցաւ: Բայց նա ունէր և զգալի առաւելութիւններ Յիսուսեան կրօնի հանդէպ: Աւելի պարզ և աւելի ժողովրդական՝ նա դրժեց սկզբից ի վեր քրիստոնէական դօգմերի վերանցական բնաւորութիւնը, խստաբարոյ ասկետիզմը՝ ճգնութեան ու ապաշխարութեան դաժան պատերազմները, գրկեց կեանքը նրա վարդապօյն կողմերով, շեշտեց նրա բնական, հաճոյապաշտ պահանջները, մարմնաւոր, զգայական ախորժակները — և այդ պատճառով ծաւալեց այնքան ուժով ու արագութեամբ, գտաւ այնքան խանդավառ ընդունելութիւն՝ պարզ, նախնական ժողովուրդների մէջ: Պարզ էր դօգմը, պարզ էր, մատչելի ու կենսական — նաեւ մօրալը, բարոյախօսութիւնը:

Այստեղ ևս, սակայն, անելու ենք մի փոքրիկ վերապահութիւն: Այդ ծայրայեղ պարզութիւնը — մէկ վերացական Աստուծութեան գաղափարով — և այդ զգայապաշտ, հաճոյամոլ բարոյախօսութիւնը՝ գալոց դրախտի հեշտանքներով, երանութիւններով, այդ բոլորը հիանալիօրէն յարմարեցրած է, ինչպէս ասում է Փօն Հարտմանն, միմիայն յետաճեաց և խոպան ցեղերի կեանքին ու պահանջներին... Իսլամի կրօնական աշխարհահայեցողքը չունի բնաւ խորութիւն ու ինքնուրոյնութիւն, որպիսին յայտնի չափով մատնում են քրիստոնէութիւնն ու մովսիսականութիւնը: Երկուսի խառնուրդ է նա, երկուսի ընդօրինակումն, բայց առանց ստեղծագործելու և խորացնելու նրանց երկուսի շօշափած պրօբլեմները, առանց բերելու մի նոր տարր, մի նոր մօմենտ՝ մարդկութեան կրօնական գիտակցութեան մէջ *): ...

«Փանատիկոսացած հրէութիւն» — ասում է Հեգել Իսլամի մասին: Այդ կրօնը այն աստիճան անինքնուրոյն է մեծ փիլիսոփայի աչքում, որ սա գրեթէ չի էլ զբաղւում նրանով իր «Պատմութեան փիլիսոփայութեան» մէջ, ուր ահագին տեղ են բռնում միւս կրօնները:

Իսլամը ևս, այո, հրահանգում է բարիք գործել և դատապարտում է չարք. նա ևս ըմբոստանում է հասարակական մի շարք տարկանոնութիւնների, արատների դէմ, նշաւակում է վաշխառութիւնը, գողութիւնը, սպանութիւնը, մերժում է կաստերի գոյութիւնը, բարոգում է հաւասարութիւն: Սակայն, այդ մեծ հրահանգները, և մանաւանդ վերջինը, կիրառելի են հաւատացեալներին շրջանում միայն: Նրանք են միայն հաւատար իրարու միջև... Թէև այդպէս

* Ed. von Hartmann: Das Religiöse Bewusstsein der Menschheit, էջ 542—43:

ևս կայ բացառութիւն, ի գաղական սեռը, որ շատ հեռու է տղամարդկանց հետ հաւասարակութեան Բարեւոյ և չարի հասկացողութիւնների վերաբերմամբ՝ մահմեդական աստուածաբանների մէջ տիրում է խոր տարաձայնութիւն։ Միայն սրբազան ասացւածքը կայ. «բարի է, լաւ է այն ամենը, ինչ որ մահմեդականներին ընդհանրութիւնը դիտում է իբրեւ այդպիսին»։

Այլ է մօրալը՝ «անհաւատների» վերաբերմամբ։ Այդտեղ Մահմեդի աւետարանը հակասական է մերթ հաշտարար և զիջող, մերթ թշնամի և շանթող։ Այդ է պատճառը, որ նա կարող է բողոքին էլ գոհացումն տալ. — և՛ նրանց՝ որոնք Ղուրանի մէջ փնտրում են համբերողութեան ասացույցներ և՛ նրանց որոնք հռչակում են Մահմեդին անհամբերողութեան բարոյիչ։ Այդ գուցէ զգուշացումը, երկուստեք միմիայն Ղուրանին չէ վիճակած։ Մենք այն գտնում ենք նաև քրիստոսի վարդապետութեան մէջ։ Այդտեղ ևս իրենց պաշտպանած թեզիսներին ասացույցներ կարող են գտնել գաղափարական ամենածայրայեղ հակոռակները — և ժամանակակից սօցիալիստը և ժամանակակից բուրժուան, միապետականը և կղերականը, և նոյնիսկ երկու տեսակ քրիստոնէութիւն կայ — մէկ՝ հիմնադրի քարոզածը, մէկ էլ՝ նրա յաջորդներինը։ Սկզբնական քրիստոնէութիւնը, չը նայեած մի շարք անհարգատ խառնուրդներին, էապէս ռամկավարական էր և համարեա կոմունիստ. առաջին քրիստոնեայ համայնքները ապրում էին մեծ մասամբ կոմունիզմի — թէկուզ և բիրտ, նահապետական կոմունիզմի — ռեժիմի տակ. չէր ճանաչում մասնաւոր, անհատական սեփականութիւնը։ Բայց ո՛ր սլացաւ այնուհետև Յիսուս Նազովրեցու այդ մաքուր և ռամկաշունչ ոգին... Ժամանակը խեղաթիւրեց այն և այսօր նա դարձել է պաշտպան հարստահարութեան ու շահագործման, նեցուկ մեծերի ու հզօրների, անգամ կարմիրագետտ դահճապետների...

Նոյն ճակատագիրը կրել է մասամբ և Իսլամը։ Եթէ սկզբում, իր հիմնադրութեան օրերի մէջ, նա ունեցել է մի քանի ազնիւ, համակերելի ներշնչումներ — ապա յետագայում իրականութեան տարրայուծող կոհակների մէջ նրանք ևս մաշելի, խեղաթիւրել են և հեռաւոր երկրպագունները, օսմանցիք, հանգէս են եկել, սպառազինւած՝ գրեթէ միայն Ղուրանի բացասական, հակահասարակական հրահանգներով։ Մի կողմն են թողել լոյսի հաղափարն ցոլքերը և փարել են... միայն ստուերն երկին։ Յետ են մղել մարդավայել բազաբականութիւնը «գիւղերների» վերաբերմամբ և դրւատել են ատելութիւնը, հալածանքը...

Եթէ հանդիպէք անհաւատների — ասում է Մահմեդ իր Ղուրանի մէջ — կուեցէք նրանց դէմ, մինչև որ մեծ ջարդ առաջ բերէք, ապա շղթայեցէք գերիներին... Այդպէս է երկնքի հրամանը... Նրանք, որոնք կը նահատակւին հաւատի

համար կուեցիւ, չպիտի մնան առանց հատուցման... Աստուած նրանց կը մտցնի երանութեան պարտեզի մէջ...

«Իսկ դժոխքը — անհաւատների բնակավայրը... Ամենակարողը կը ջնջէ նրանց...»

Երկնքի հովանաւորութիւնը ապահով է հաւատացեալների համար, իսկ անմաքուրները բնաւ չունին հովանաւոր։

«Ո՛վ հաւատացեալներ, ես ձեզ հրաւիրում եմ զոհաբերել ձեր հարստութեան մի մասը սրբազան պատերազմի համար։

Նրանք, որոնք չեն հաւատում՝ Աստուծուն և նրա առաքեալին, թող նրանք իմանան, որ մենք բացել ենք կրակաբաններ անհաւատների համար» *)...

Ահա բառեր, որ ելեքարական հոսանքի պէս ցնցել են ծայրէ ծայր հսկայական զանգեւածները և դարեր շարունակ իրենց աղէտալի ներգործութիւնն են ունեցել թէ Իսլամի և թէ մանաւանդ նրա հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդների բախտի վրայ։

«Ջհադը», սրբազան պատերազմը տիրական մահագութիւնն է այդ կարմիր աւետարանի մէջ, որ ամբողջապէս տոգորւած է ռազմական ոգով, արշաւելու, կուեցիւ և ջնջելու տրամադրութեամբ։

Իսկ, ասացինք, դրա հանդէպ և մի քանի հաշտարար պատգամներ... ասես՝ ակամայ մի տուրք ու մեծարանք, հատուցւած մի ուժեղ ու հակառակորդ կրօնի... Այդ մի քանի հաշտարար ֆրազները մեծ դեր, ի հարկէ, չեն խաղացել անցեալի մէջ, ուր գրեթէ միշտ գերակշռել է հալածողական տրամադրութիւնը **)... Բայց

*) Le Coran, trad. p. M. Savary (Paris 1821) էջեր 265—66։

**) Գիտնական ճանապարհորդ Վիլիամ Պալգրաֆ, որ Նապօլէօն III-ի օրով և նրա խրախուսանքով գնացել էր ուսումնասիրելու իսլամիզմը Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Թիւրքիայում և նոյնիսկ Արաբիայի սրտում, յայտարարում է, որ Մահմեդի ամբողջ քաղաքականութեան գրգռապատճառը նրա խորունկ ատելութիւնն էր դէպի քրիստոնէութիւնը։ Գիտնական զամ, ասում է Պալգրաֆ, Մահմեդը մերժեց իբրեւ անմաքուր մի ըմպելի լիկ այն պատճառով, որ նա համարում էր քրիստոնեայ աշխարհի մէջ կրօնական մի սրբութիւն, խորհրդանշան մութեան, բարեկամութեան ու քաղաքակրթութեան, խորհրդանշան հասարակութիւնների և ընտանիքների...

Նոյն պատճառով պէտք է բացատրել և Մահմեդի ատելութիւնն ու զարշանքը դէպի քանդակները, արձանագրութիւնը, պատկերներն ու զարդարանքները, որոնք անբաժան յատկանիշներն են արեւելեան քրիստոնէութեան, ինչպէս վկայում են յոյն ու հայ եկեղեցիները։ Մարգարէն դատապարտեց նրանց անողոր խտութեամբ և ջանաց ներշնչել մուսուլմաններին մի սուրբ զարշանք դէպի այդ պիղծ զարդարանքները։ Նմանապէս և գահակները անէծքի, անաթեմայի ենթարկւեցին ոչ այն պատճառով՝ որ իբր թէ նրանք խանդարում են հրեշտակների քունը, այլ սրովհետեւ նրանք ամենուրեք գործածում են հակառակորդ գաւառութեան մէջ։ Վերջապէս, նոյն շարժառիթով՝ Մահմեդ դատապարտեց երաժշտութիւնը, իբրեւ խաւարի ոգիների մի սև յղացում, որ կոչւած է մարդկութիւնը կործանելու։ Այդպիսով նա կանխապէս վաւերում էր այն գեղեցիկ խօսքերը, որ Հէքսպիլը դրել է Լօրենցօի բերանում. — «Նա որ շուտի իր հոգու մէջ ոչ մի երաժշտութիւն, նա որ անմատչելի է

Ղուրանի այդ հաշտարար պատգամներին վերապահւած է, ի շարս նրա միւս դրական, մարդկայնական ֆորմուլաների, դեր խաղալու ներկայում և ապագայում, երբ մահմեդական նորակառոյց սահմանադրութիւնները պիտի ձգտեն համաձայնեցնել Մահմեդի կրօնը եւրոպական քաղաքակրթութեան հրամայականների հետ...

Ինչպէ՞ս են բացատրուում «հաշտարար» հրահանգները «անհաւատների» վերաբերմամբ։ Աւագբաւ է 17-րդ դարի ճանապարհորդ Ռիկօի կարծիքը Ղուրանի այդ գուսկիզմի, այդ հակասական երկուութեան մասին. մի կարծիք, որ կրկնում են և ուրիշները։ Քանի գեռ Մահմեդի տիրապետութիւնը թոյլ էր — ասում է Ռիկօ — նա քաղցրութեամբ էր վերաբերում քրիստոնեայ ժողովուրդներին, և մինչև իսկ նրանց հետ կապած մի դաշինքի մէջ խոստանում էր չը հալածել իր իշխանութեան սահմաններում ապրող քրիստոնեաներին, սուրբ անգամ չ'առնել նրանցից, չը դիմել բռնի կրօնափոխութիւնների և այլն. խոստանում էր կատարել համերաշխութիւն քրիստոնեաներին և ասում էր.

«Ո՛վ անհաւատներ, եթէ դուք չէք պաշտում իմ պաշտածը, թող ձեր կրօնը ձեզ մնայ և իմ՝ ինձ»։

Բայց հէնց որ ամրապնդեց իր դիրքերը, ուժեղացաւ — նրա վերաբերմունքը հիմնականապէս փոխեց. նա դարձաւ գրգռիչ ու ամբարտաւան, գրեց Ղուրանի երկու ծանօթ գլուխները «Սուր» և «Կուլ», ուր ասում էր.

«Նոր հանդիպէք գիւսկուրների, կտրեցէք նրանց գլուխները, սպանեցէ՛ք, գերեցէ՛ք, կապեցէ՛ք, շղթայեցէ՛ք, մինչև որ յարմար դատէք ազատութիւն շնորհելու նրանց, կամ թէ փրկանք վճարել տալու. և մի՛ դադարէք հալածելու նրանց, մինչև որ վար դնեն իրենց զենքերը և հպատակեն ձեզ»։

«Հպատակելուց» յետոյ, Մահմեդ ընդհանրապէս խնայել է քրիստոնեաներին։

Պատմութիւնը արձանագրում է մահմեդական անհամբերողութեան փաստեր՝ նաև վաղեմի, արաբական տիրապետութեան օրերով։ Այն բոլոր բացառիկ օրէնքները, որ սահմանել են օսմանցիք Հայաստանում ու միւս քրիստոնեայ երկրներում և որոնց մասին երկարօրէն խօսեցինք նախընթաց գլխի մէջ, — նրանք գրեթէ բոլորն էլ գալիս են հին դարերից, մահմեդական արաբներից։ Վաշինգտըն Իվրինգ իր «*Successors of Mahomet*» գրւածքի մէջ նկարագրում է Իսլամի ոգին, նախ քան օսմանցոց թատերամուտը, նկարագրում է այն պայմանները, որ Օմար դրել էր Երուսաղէմին՝ նրա կապիտուլացիոնի, անձնատուութեան ժամանակ, — պայմաններ՝ որ յետոյ դարձան մի տեսակ մօզէլ, կա-

ղապար մահմեդական իշխողների համար՝ իրենց ամեն մի աշխարհակալութեան միջոցին։

«Քրիստոնեաներին արգելում էր շինել նոր եկեղեցիներ՝ նւաճւած (եքսուադէմի) հողի սահմաններում. եկեղեցիների դռները պէտք է միշտ բաց մնային ուղեւորների առջև և մահմեդականները ազատ մուտքի իրաւունք ունէին օր ու գիշեր։ Չանգերը պէտք է հնչէին կամացուկ, մեղմաձայն, բայց երբէք զօղանջէին։ Ոչ մի խաչ չպէտք է անկէր ժամեր՝ վրայ և ոչ էլ ցուցադրէր փողոցներու. քրիստոնեաները չպէտք է աւանդէին Ղուրանը իրենց գաւառներին, ոչ էլ խօսէին հրապարակով իրենց կրօնի վրայ, ոչ էլ փորձէին զինուորագրելու համախոհներ, ոչ էլ արգելէին իրենց կրօնակիցների իսլամացումը։ Նրանք չպէտք է հազնէին մուսուլմանի զգեստ, ոչ էլ զլխարկ, ոչ էլ շտկէին իրենց մազերը մուսուլմանի պէս, ոչ էլ ողջունէին նրա ձևով, ոչ էլ կրէին մուսուլման անուն։ Նրանք պէտք է ոտքի կանգնէին մուսուլմանի մտնելուն պէս և պէտք է մնային ոտքի վրայ, մինչև նա նստէր։ Նրանք պէտք է սնուցանէին, պահպանէին ձրիաբար և երեք օր ամեն մի մահմեդական ուղևորի՝ Նրանց արգելւում էր դինի վաճառել, զենք կրել և թամբ գործածել ձի հեծնելիս» *)։

Ահա այն դրական, նւապտացուցիչ պայմանները, որ Իսլամը դրել էր հպարտ և ընկճւած Երուսաղէմին։ Եւ նոյն դաժան, այլասեռող պահանջները դրել են միշտ մահմեդական բռնաւորները իրենց նւաճած քրիստոնեայ ազգութիւններին։

Օսմանեան ցեղը նոր ուշիւն չէր հնարում իր սրի առջև փուլած Բիւզանդի ու Հայաստանի մէջ. նա կրկնում էր իր համակրօն և ռազմապաշտ նախնիքներին, պատւաստում էր նրանց տարածութ աւետարանը, նրանց մոլեռանդ, ստրկացուցիչ օրէնսգրութիւնը՝ «Կրկնում էր» — գերազանցելով։ «Պատւաստում էր» — աւելի ուժգին շեշտելով այդ տարածութ, խառնողական ոգին, աւելի ևս լարելով թունաւորելով քրիստոնեայի ու մահմեդականի յարաբերութիւնը. և դրանով իսկ մշելով աստիճանաբար ինքզինքը դէպի քաղաքական ու սօցիալական տարալուծում, դէպի անկում...

Արաբներն ևս անկարող եղան հաստատելու յարատե տիրապետութիւն. իսլամական դաւանանքը իր երկսայրի բնաւորութեամբ և իսլամ օրէնսգրութիւնը՝ նրանց ձեռքում ևս միջոց եղան ծաւալումի, ապա և անկումի։

Արդէն իսկ — ասում է Կրէմեր — գեռ արաբական պետական կեանքի պատրիարքալ շրջանի մէջ — Օմարի մահից յետոյ — երկու մեծ, հաւասարազօր մղիշներ կային այդ պետական գոյութեան ծոցում, երկու մղիշներ, որ իրարու հետ հակամարտելով, պահպանում էին մի առ ժամանակ հաւասարակշիռ. մէկը բղխում էր ազնիւ, վեհանձն բնազդից, կրօնական ցնորքներով թեւաւորւած տենչանքից՝ իրականացնել մեծ գաղափարը, ի մի ձուլել բոլոր արաբներին, իբրև ազատ և հաւասար եղբայրների՝ մէկ ընդհանուր ու հոյակապ կրօնա-զին-

մում նւագայուն հնչիւնների ներդաշնակութեան համար, նա ընդունակ է գաւաճանութիւնների, ռազմադաւերի ու բռնութիւնների։ Նրա սրտի շարժումները արտք են, գերեզմանային, որպէս գիշերը... (W. Palgrave, *Une année de voyage dans l'Arabie centrale*)։

*) Armenia, A historical sketch, by an Old Indian. էջ 89։

ւորական համայնքի մէջ: Միւսը, հակադիր հոսանքը, արբած իր աջողութիւններով ու նւաճումներով, միշտ աւելի և աւելի խորասուզեց աւագակութեան ու աշխարհակալութեան յարաճուն տենդի մէջ *):

Այդ երկրորդ հոսանքը ի վերջոյ գերակշռեց և տա-
րաւ ամբողջ օրգանիզմը դէպի կործանում:

Այդ նոյն երկրորդ հոսանքն էր, որ շեշտեց առանձ-
նապէս օսմանեան օրգանիզմի մէջ և այդտեղ ևս ունե-
ցաւ մօտաւորապէս նոյն աւելիք, ճակատագրական հե-
տեանքները...

Կարելի է ասել, իսլամը աւելի ևս ուժ տւեց օսման-
ցիւնների մի շարք բացասական, հակակուտուրական գծե-
րին, որ նրանք արդէն ունէին առաջ, իբրև ռազմիկ,
աւարառու մի հօրգա: Մահմեդի կրօնը բնաւ չխրա-
խուսեց այդ առողջ, կենսաթարմ, աշխարհակալող ցեղի
առաջադիմութիւնը, կուլտուրական նախաձեռնութեան
ոգին, արդիւնարար աշխատանքը, ընդհակառակը, աւելի
ևս խորասուզեց նրան լեթարգիական քնի մէջ, անշար-
ժութեան ծոցում...

Հրահանգներ կան այդ կրօնի մէջ, որ կարծես մատ-
նում են նոյնիսկ որոշ հակակրօնք՝ անգամ դէպի տըն-
տեսական կեանքի ու առաջադիմութեան տարրական
անհրաժեշտութիւնները: Այդպէս, օրինակ, նաւարկու-
թիւնը, առևտուրը, երկրագործութիւնը, շատ էլ յարգի
չեն Ղուրանի մէջ: Այդտեղ ասւած է. «Ով որ երկու
անգամ նաւ է նստում ծովի վրայ, անհաւատ է»: Մի
այլ տեղ. «Հրեշտակները չեն այցելում այն տունը, որի
մէջ կայ մի արօր»:

Թւում է թէ այդ բոլոր պարապմունքները անար-
ժան են սեպել Մարգարէի կողմից, անարժան իսլամ
հաւատացեալներին: Թւում է թէ այդ Մարգարէի միակ
մտահոգութիւնն է եղել՝ մարզել իր լեգիօնները սոսկ
հաւատի և սրբազան պատերազմի մէջ, կենտրոնացնել
նրանց ուշքն ու միտքը այդ երկու իրողութիւնների
վրայ և հեռու վանել այն բոլոր մարզանքները, որոնք
կարող էին այս կամ այն ձևով ցրել այդ կենտրոնա-
ցած ուշադրութիւնը, բաժանել այդ խտացած կորովը
հաւատացեալներին...

Կրօն և ջհադ — անհրաժեշտագոյն և գերագոյն
պարտաւորութիւնները... Երբեմն նոյնիսկ թւում է թէ
երկրորդը գերակշռում է և յարմարեցնում առաջինի
հրահանգներն ու ծէսերը իր հրամայական պահանջներին...
Դիտեցէ՛ք միայն այդ խորհրդաւոր, զինւորական հանդիսա-
ւորութիւնը, որ տրւում է կրօնական արարողութիւն-
ներին, այդ կարգապահ լեգիօնները, որ խոնարհագին
տարածում են գետնի վրայ՝ ասես տրւած ազդանշանով,
այդ պարբերական և պարագրի աղօթքները, նամազ-

ները, որ կատարւում են ամեն օր մի քանի անգամ, այն-
քան կոյր հնազանդութեամբ ու դիսցիպլինով... այդ բոլորը
նախամտածւած և զօրաւոր մի սիստեմի թարգման է,
արտայայտութիւն, մի սիստեմի՝ որ նպատակ ունի շան-
թահարել և գերել հաւատացեալների երեւակալութիւնը,
դաստիարակել նրանց միտքը զինւորական ուղղութեամբ,
ստեղծել մարդ-մեքենաներ — անպայման, ստրկական
հնազանդութեամբ — որ պատրաստ լինին ազդանշանը
լսելուն պէս՝ բեմ նետելու արիաբար և անտրտունջ՝
մղելու «գիւղութիւն» դէմ սրբազան պատերազմը, թա-
փելու արիւնը «աստուածային դատի» համար...

Իսլամը — մի հսկայական զօրանոց, Ղուրանը — միլի-
տարիզմի մի գերազանց ձեռնարկ...

Այդպէս էր նա երբեմն, Մարգարէի ու արաբների
տիրապետութեան օրով. այդպէս է նա և ցայսօր: Իւ-
այդ սարսափելի իրողութիւնը դարեր շարունակ ցաւա-
գինօրէն անդրադարձաւ միւս, այլակրօն ցեղերի վրայ:

«Հասարակութիւններ» երբեք չ'եղան հաւատացեալ-
ների այդ բազմամիլիօն զանգւածները, այլ միայն մարդ-
մեքենաների ողնազուրկ համախմբումներ: Ազգայնու-
թիւն երբեք նրանք չ'կազմեցին, այլ միայն կրօն և
միայն «համայնք հաւատացեալների»: Ահա պատմու-
թեան մի ահագին տարկանոնութիւնը, նրա մեծագոյն
պատուհասներից մինը...

Մահմեդական Կօլօսի այդ սրարշաւ աճումն ու տա-
րածումը, յիւաւի, իր նմանը չունի մարդկային պատ-
մութեան մէջ և Մահմեդը, որ ստեղծեց արաբներից
զինւորն երի մի ազգութիւն, կարող էր գուցէ դեռ
շատ ծաւալել իր իշխանութիւնը, կարող էր թերևս
դարձնել այն՝ մի երկրորդ հռոմէական կայսրութիւն,
եթէ փոքր ինչ բանաւոր և տանելի սիստեմ իշխէր
իսլամական քաղաքականութեան մէջ:

Ջինւորների և աղօթողների ազգութիւն... Այդպէս —
գրեթէ բոլոր իսլամադաւան համայնքները, Անհատը
կատարելապէս կուլ է գնում նրանց մէջ, թագաւորում
է մարդ-մեքենան: Անկամ, անգիտակից մի խա-
մաճիկ, մի ավտօմատ, որ գիտէ միայն բացարձակ, դիակ-
նային հնազանդութեան օրէնքը, որ վարժւած է միայն
կոյր, անպայման, մեքենական կարգապահութեան, բայց
որ չգիտէ մտածել, բարձրանալ իր երամ-զանգւածի
մակերևոյթից, դուրս նետել բարացած դօգմերի ու
սովորութիւնների շրջանակներից, բնագոյնով, հարւածել
յեղաշրջել... Քննադատական միտքը, որ մէկն
է — և թերևս մեծագոյնը — արևմտեան քաղաքակրթու-
թեան պարծանքներից, որի զարգացման հանգրւանները
համաշխարհային պրօգրէսի, առաջադիմութեան հանգր-
ւաններն են, քննադատական միտքը, որ հետզհետէ
բարձրանալով կոպիտ նախապաշարումների ու սնապաշ-
տութիւնների ճահիճներից, ծնունդ տւեց Եւրոպայում
խղճի ազատութեան դաւանանքին — այդտեղ,

*) A. von Kremer, Geschichte der herrschenden
Ideen des Islams. էջ 335.

մահացողական արեւելքի մէջ, նա միանգամայն անգամալուծել էր դարերի ընթացքում, զաշկանդել էր իսլամական ֆատաւալիզմի ու ֆանատիզմի խեղդուկ մթնոլորտում:

Ֆանատիզմ... և ֆատաւիզմ... Մուսուլմանութիւն և ճակատագրականութիւն: Երկու ազգակից գաղափարները ոչ մի ուրիշ կրօնի մէջ չեն հաստատել այնքան մտերիմ համակենցաղ, ինչպէս այդտեղ, իսլամի մէջ, «իսլամ» բառը արդէն իսկ նշանակում է համակերպումն, նշանակում է կոյր, մոլեռանդ, ճակատագրական հնազանդութիւն՝ Աստուծոյ և բոլոր գերբնական ֆէտիշներին: Մարդիկ, ըստ Մարգարէի, նախասահմանած են յաւիտենական երջանկութեան կամ անբախտութեան, գեռ երբ գտնուում են մօր արգանդի մէջ: Դօհսօն, որ առհասարակ ջերմ համակրանքով է խօսում մահացողական կրօնի ու պետութեան մասին, որ երկար տարիներ ուսումնասիրել է իսլամ մարդկութիւնը, հետեւեալն է վկայում մահացողական ֆատաւիզմի առթիւ:

Չնայեա՞ծ, ասում է, դօքտորների խելացի մեկնութիւններին (մահացող. օրէնքի վերաբերմամբ), որոնք սահմանափակում են նախասահմանութեան դօգմը, — մտքերի վրայ տիրում է մի նախապաշարում: «Գրեթէ ամբողջ ազգը դաւանում է անփոփոխելի մի ճակատագրի սկզբունքը, սահմանած երկնքի վճիռների մէջ, և ազատ կամքի գործադրութիւնը բնորոշում է միայն թոյլ չափերով: Թէ ժողովուրդը և թէ թագաւորները տոգորւած են այդ «ճակատագրով». նա ազդում է թէ իւրաքանչիւր անհատի մասնաւոր քայլերի և թէ հասարակական մարմնի հանրային գործողութիւնների վրայ: Այդտեղից է առաջանում այն լէթալոգիական թմբուկութիւնը, որի մէջ ապրում է մուսուլման Ազգը և այն կատարեալ համակերպումը, որով նա տանում է — առանց երկար ու բարակ քննութիւնների — ամեն տեսակ ձախող անցքեր, հանրային դժբախտութիւններ: Ամեն բան վերագրելով Թաւիտենականի գերագոյն կամքին, մի երկնային ու աներեւոյթ ձեռքի, սր հրամայարար կառավարում է և՛ իւրաքանչիւր մահացողական քայլերը, և՛ քաղաքական կազմակերպութեան ընթացքը, նա (մահացողական ազգը) զանց է առնում բանականութեան միջոցները, առողջ դատողութիւնը... Իր սպանողին, իր դժբախտութեան հեղինակին՝ մահացողականը դիտում է, որպէս գործիք՝ «նախախնամութեան ձեռքով»՝ որը գործադրում է ճակատագրի անդրաւելի վճիռը. մի վճիռ՝ որ նրա կարծիքով, գրեթէ ճակատի վրայ, նախ քան ծնւելը»^{*)}:

Ահագին է ճակատագրի, «ղսմթի» ուժը: Ահագին է և նրա հակամարտ, դիմադրական գորութիւնը — համակերպումը: Թող այդ վերջինը լինի սոսկ կրաւորական. նա դարձեալ մնում է մի ամենի ուժ, որով իսլամը լեռներ է շարժել... Եւ սակայն, այդ ուժի վրայ յենւելով, իսլամը աջողութեամբ մղել է միայն իր գոյութեան պայքարը, բայց երբէք քաղաքակրթութեան... Կոյր զկուրայն հնազանդելով կրօնական և աշխարհիկ քուրմերին — կրօնի մէջ Աստուծոյութեան գաղափարին, քաղաքական

կեանքի մէջ՝ Պետութեան գաղափարին — մշակելով, ծայրագոյն կատարելագործման հասցնելով զուտ հօրգային, երամական դիսցիպլինը — մահացողական մարդկութիւնը յամառեցաւ մշտապէս այն յետամնաց վիճակում, որ Սպենսեր անւանում է ընկերաբանական իր սխտեմի մէջ «միլիտարիզմի շրջան» — մի շրջան, որ հակադրւում է «ինդուստրիալիզմի»՝ կամ ճշմարիտ յառաջդիմական հոսանքին, տնտեսական ու քաղաքական թուլեցման ու ազատութեան, անհատների ու խմբումների գիտակցական գործունէութեան... Մահացողական աշխարհը մնաց միշտ այն մօնօտօն ուղիները, այն գորշ, դիմազուրկ, միապաղաղ զանգաւածը — որի մասին քիչ առաջ ակնարկեցինք — ուր չկան արգասաւոր հակամարտութիւններ ու բաղխումներ, ուր անհատը արժէք չունի և կլանւում ու կորչում է տեսակի մէջ — ինչպէս որ այդ տեղի ունի կենդանական աշխարհում — ուր չկայ տոկոս, համբերատար, արդիւնաւոր աշխատանք, յարատեւ, ստեղծագործող կորով, ուր չի գործում վերլուծող, բնական գիտական միտքը ոչ կրօնի և ոչ պետութեան այլազան կնճիւնների լաբիրինթոսում...

Եղել է, սակայն, արաբական ամբողջ քաղաքակրթութիւն միջնադարում — կ'առարկէ մեզ իրազեկ ընթերցողը:

Եղել է, այո, սակայն պէտք չէ չափազանցել և այդ քաղաքակրթութեան արժէքն ու հմայքը: Նա երեւան եկաւ քրիստոնէական կուլտուրայի ամենախաւար շրջանում: Օգերեւոյթի պէս փայլեց նա դարերի անեղր տարածութեան մէջ և մարեց՝ գրեթէ առանց հետք թողնելու... Որովհետեւ այդ փայլն ևս սեփական չէր, ինքնուրոյն չէր, այլ փոխառւած, — մի փոխառութիւն, որ ընդհանրապէս մնաց ամուլ, անարգասիք: Արաբական հանճարը քիչ թէ շատ յարատեւ արդիւնք ունեցաւ, ուցէ միայն ճարտարապետութեան մէջ: Կարծիքները, իրաւ է, մեծ մասամբ սուրճեկտիւ են, ենթակայական. այնուամենայնիւ, նման պարագաներում արժէք ունին հեղինակաւոր կարծիքները, ևս առաւել՝ վկայութիւնը մի այնպիսի աշխարհահռչակ հեղինակութեան, որպիսին է սեմիտաբան Էրնեստ Ռենան:

Ահա թէ ինչ է ասում «Գիտական կեանք»-ի հեղինակը արաբական հանճարի բարձրագոյն արգասիք՝ փիլիսոփայութեան մասին («Ավերրոյէս և Ավերրոյիզմ»՝ իր աշխատութեան նախաբանի մէջ)։

Եւ առաջինը կը խոստովանիմ, որ մենք «չինչ, զրեթէ ոչինչ բան չունինք սովորելու» ոչ Ավերրոյէսից, ոչ արաբներից... Փիլիսոփայութիւնը սեմիտների մօտ եղել է միշտ սոսկ արտաքին մի փոխառութիւն, առանց մեծ արգասաւորութեան, սոսկ ընդորինակումն յայն փիլիսոփայութեան»^{*)}:

Աւելի ևս հետաքրքրական են նոյն Ռենանի յետագայում գրած տողերը, որ գտնում ենք նոյն գրքի Ազգաբարոյութեան մէջ: Այդտեղ նա ասում է, որ թէև

*) D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, հատ I. էջ 57:

*) E. Renan, *Averroès et Averroïsme*, հրատ. 1866 թ.:

աւելի է ուսումնասիրել խնդիրը, բայց չի փոխել իր կարծիքը արաբական փիլիսոփայութեան բնոյթի վերաբերմամբ: Անշուշտ, ասում է, այդ փիլիսոփայութիւնը մի ահագին իրողութիւն է, որ 12-րդ դարում նա հասել էր ճշմարիտ ինքնութեան, որ այդ դարի վերջում նա նոյնիսկ բարձր էր քրիստոնէական մտաւոր զարգացումից. սակայն՝

«Աստուծաբանութիւնը ցցեց նրա առջև անանյանքի պատնէշ, թող չտեսց, որ այդ փիլիսոփայութիւնը մանէ հաստատութիւնների մէջ, Մահմեդական փիլիսոփայական միջոց միշտ մի սիրող (amateur) կամ պաշտօնական մի պաշտօնեայ... Ֆանատիկութիւնը երկիւղ ազդեց իշխաններին, փիլիսոփայութիւնը չքայաւ նրանց հրամանով, ձեռագիրները ջնջեցին... Արաբ փիլիսոփայութիւնը հետք չթողեց և իրենք արաբները մոռացան այն... Իսլամիզմը մերկացրեց այդ պարագայում իր անդամանելիօրէն նեղ հանձարը... Անընդունակ կերպարանափոխելու և առնելու իր մէջ քաղաքացիական ու աշխարհիկ կեանքի որևէ տարրեր՝ իսլամականութիւնը դուրս պոկեց իր ծննդից բանապաշտ քաղաքակրթութեան ամեն սաղմը: Այդ ճակատագրական ձգտումի դէմ մղաւորում էին, քանի դեռ Իսլամի հրամանատարութիւնը մնում էր նուրբ և սրամիտ արաբ ցեղի կամ պարսիկների ձեռքում. բայց նա տիրապետեց առանց դիմագրուութեան այն ժամանակից՝ երբ Իսլամի ղեկավարութիւնն անցաւ թիւրքերի, բերբերների և այլոց ձեռքը: Մահմեդական աշխարհը մտաւ այնուհետեւ սգէտ անասնայգի մի շրջան... (le monde musulman entra dès lors dans cette période d'ignorante brutalité)... որին հետեւեց այժմեան հոգեվարքը...»

Անշարժութիւն՝ կրօնի մէջ, անշարժութիւն՝ պետութեան մէջ, անթիւ հոգմբ և ուրաքաններ անցան մի շարք դարերի ընթացքում արևմտեան Եւրոպայով, ոչ հեռու օսմանեան սահմաններից, տակնուվրայ արին ժողովուրդների քաղաքական ու հասարակական կենցաղը — իսլամ Արևելքը մնաց միշտ անյոյզ ու անխռով, Բոսֆորի ալիքները պահպանեցին յամառաբար իրենց մահաշունչ անդորրութիւնն ու անտարբերութիւնը. Ասես բոլորովին ջոկ, տարբեր մի մարդկութիւն էր, տարբեր կերպով մտածող և զգացող, տարբեր օրէնքներով շարժւող — աւելի ճիշտ՝ չը շարժւող, միանգամ ընդմիշտ քարացած՝ հանդէպ փնտրող, անհանգիստ, յաւիտենօրէն փոթորկւող Արևմուտքի...:

Արևմուտքում քաղաքակրթութեան պրօցէսը առաջ է ընթացել, շնորհիւ, այսպէս ասած, երկու կարգի ապահովումի:

1. Անջատել են իրարից — վերացական մտքի աշխարհում — կրօնը և փիլիսոփայութիւնը կամ ուրիշ խօսքով՝ աստուծաբանութիւնը և մետաֆիզիկան (բնագանգաբանութիւնը):

2. Անջատել են — հասարակական-պետական կեանքում — հոգևոր և աշխարհիկ գործօնները:

Անջատել և մտել են հակամարտութեան, մրցման մէջ և դրա շնորհիւ իսկ՝ թաւալել է կուլտուրայի,

առաջադիմութեան անիւր: Աւելի քան ուրեիցէ, տեղին է այստեղ Հեգելի ծանօթ խօսքը. «Der Widerspruch ist das Fortleitende!», «հակասութիւնը յառաջատար ուժ է»: Արդարեւ, եթէ հակամարտ գործօններից մինը կամ միւսը չքանային հրապարակից, — առաջադիմութիւնը թերեւս դադար առնէր և կեանքը լճանար ու ճահճանար բողոքականութիւնը — որ հանդէս եկաւ իբրեւ ազատ, բնագաւառական մտքի ճիւղաւորութիւններից մէկը — երբեք լիովին չյաղթանակեց կաթօղիկութեան դէմ. երկու մոլեգին հակոռակները շարունակեցին առաջ սահել զուգահեռաբար:

Նմանապէս և՛ հակամարտ հոսանքները փիլիսոփայութեան, գիտութեան, գեղարվեստի մէջ, ապա նաև հասարակական, քաղաքական կեանքի ասպարէզներում: Ընդհանրացնելով՝ նոյնը կարելի է ասել երկու խոշոր հոսանքների վերաբերմամբ — կոնսերվատիզմի և Լիբերալիզմի, պահպանողականութեան և ազատականութեան, ռեակցիայի և յառաջադիմութեան: Երբեք միւսին երբեք չի աջողում վերջնականապէս խորտակել և տապալել, հակոռակները յարատեւում են և անդուլ մրցակցութեամբ ու բաղխումներով առաջ են մղում պատմութեան պրօցէսը:

Արևմտեան քաղաքակրթութեան արշալոյսին ևս՝ կրօնը, կարելի է ասել, ամեն բան էր. նա բովանդակում էր մարդկային բոլոր ծանօթութիւնների, գիտութիւնների. Աստուծոյ կամ աստուծոների շուրջն էին պտտւում մարդկանց բոլոր վերացական դատողութիւնները: Փիլիսոփայութիւնը չունէր անկախ, ուրոյն գոյութիւն. նա մի ձիւղն էր աստուծաբանութեան, նա ձուլւած էր այդ վերջինի հետ:

Պատճառ-կատճառ, տնտեսական կեանքի զարգացման հետ, առաջ եկաւ և մտաւոր գործունէութեան ճիւղաւորում կամ, ինչպէս ասում են, զանազան աւորումն (differentiation): Մարդկային աշխատանքը բաժանեց, մասնաւորեց՝ նաև այդ ասպարէզում. կրօնի համայնակուլ արգանդից զատեց փիլիսոփայութիւնը կամ մետաֆիզիկան, իբրեւ մաքի մի ուրոյն ճիւղաւորութիւն և զարգացաւ ու առաջադիմեց իր յատուկ օրէնքներով: Դա ազատ մտքի յաղթանակն էր կոյր, անպայման հաւատի դէմ: Դա գիտութեան յաղթանակն էր դոգմի դէմ: Պոլեւը, սակայն, շարունակեց մօր և իր խորթ զաւակի միջև. փիլիսոփայութիւնը միշտ աւելի և աւելի դիմագրական դիրք բռնեց դէպի կրօնը... Այդ կուլը մի առանձին սաստկութեամբ բորբոքեց գիտութեան ու կրօնի միջև. նա տակաւին շարունակւում է:

Նոյն ապահովումը երկու հակամարտ սկզբունքների միջև դիտւում ենք և պետական, քաղաքական էւօլիցիայի մէջ: Այգտեղ ևս, արևմուտքում, երկար դարեր ժողովուրդները ապրել են հոգևոր, կրօնական իշխա-

նութեան լծի տակ. կրօնը, իբրև տիրական գործօն, ի դեմս իր երկրաւոր ներկայացուցիչների ու հրամանատարների՝ ազդել է բռնակալօրէն կեանքի բոլոր արտայայտութիւնների վրայ, Ետորագրել է իր հմայքին ու իշխանութեան՝ անգամ թագաւորներին, ապա և—վերջիններիս ազատագրութիւնից յետոյ— եղել է նրանց անբաժան խորհրդակիցը, ներշնչողը՝ թէօկրատիկ («ասուածավար») պետութիւնների մէջ, սրբագործել է նրանց բոլոր արարքները «ասուածային ծագման» և «ասուածային հովանաւորութեան» հինաւուրց առասպելներով, դրել է մի խօսքով, իր կնիքը պետական ամբողջ գոյութեան ու առաջադիմութեան վրայ... Սակայն—և այդտեղ է արեւմտեան կեանքի մեծ յատկանիշը—վաղուց ի վեր նոյն այդ խոշոր, կղերավար և «ասուածավար» պետութիւնների ծոցում ծայր է տեսել հեգեելեան մեծագործ հակադրութիւնը, անտիթեզը. ծնունդ է առել կեանքի խորունկ ծալքերի մէջ նաև աշխարհիկ, ազատական գաղափարը, որ փորել է աստիճանաբար կրօնական տիրապետութեան հիմքերը, յարուցել է սարսափելի ընդհարումներ ու փոթորիկներ և այսօր, վերջապէս, յաղթանակել է մի շարք ուսմկավար երկիրների մէջ:

Երկու ասպարէզներում էլ — թէ վերացական մաքի և թէ պետական-քաղաքական կեանքի ասպարէզում — դառնացիօնալիզմի, բանապաշտութեան հոսանքն է, որ շեշտում է աստիճանաբար՝ ընդդէմ կոյր դոգմատիզմի՝ քաղաքակրթութեան պրոցեսի մէջ և որ կազմում է այդ քաղաքակրթութեան ամենաէական ստացւածքներից մինը:

Մահմեդական արեւելքում... ծայր չտեսցաւ այդ փրկարար ռացիօնալիզմը *): Ոչ կրօնի, ոչ էլ պետութեան էւօլիցիայի մէջ, Եղան ազօտ նշոյլներ—գլխաւորապէս արաբական շրջանում—որ և շուտով մարեցին անծայրածիր խաւարի մէջ: Մէկ սկզբունք տիրապետեց մշտապէս ու բացառապէս. Դա կրօնն էր. Դոգմն էլ: Դոգմը՝ առանց իր հակոտնիայի: Դոգմատիզմը՝ առանց իր ախոյեան սկեպտիցիզմի: Կոնսերւատիզմը՝ առանց լիբերալիզմի, ազատական հոսանքի: Ռուտինը աւանդութիւնը՝ առանց քննող, վերլուծող, առաջադիմող հոսանքների... Աղանդներ եղան, այո. բայց նրանք երբեք

*) Rationalisme.—դոգմապաշտութեան և գերբնապաշտութեան (supernaturalisme) հակառակ հոսանքն է, որ հուշակում է մարդկային բանականութեան միակ հեղինակութիւնն ու ձեռնհասութիւնը, որ ուզում է քննել, վերլուծել բոլոր կրօնական, եկեղեցական դոգմերի էութիւնը սոսկ այդ բանականութեան տարերքներով, որ միանգամայն հեռացնում է այդ վերլուծման գործողութիւնից՝ հրաշքի, գերբնականի և «գերազոյն յայտնութիւնների» գաղափարը — իբրև հակառակ մարդկային առողջ դատողութեան—որ ձգտում է բացատրել Աւետարանի և բոլոր նման գրքերի «հրաշքներն» ու առասպելները՝ զուտ բնական եղանակով:

չը զարգացման այն աստիճան, որ ծնունդ տային խղճի ազատութեան դաւաններին:

Եւ կեանքը լծացաւ Եւ աստիճան տիրանը խորասուզեց լէթարգիական մրափի մէջ:

Արօնը իշխեց — և իշխեց միահեծան: Նա տարածեց իր թունաւոր շունչը Եւլամի բովանդակ հասարակական կենցաղի վրայ. Նա մտաւ օրէնսդրութեան մէջ, հաստատեց քաղաքացիական ու պատժական իրաւագրքերում: Նա բազմեց՝ խրոխտ և վեհապան՝ մինիստրական ժողովներում, խորհուրդներում: Նա գնաց ղեկավարելու հաւատացեալների նիստ ու կացը, նրանց ամենօրեայ մանր ու խոշոր գործողութիւնները, նրանց մտաւորն ու բարոյականը, — չափեց, ձեւեց, կանոնաւորեց և կադապարեց մինչև յետին մանրամասները, ինչպէս չափում, կադապարում են միլիտարիզմի հսկայական ջորանոցներում:

Բուժ, անմոռնչ հնազանդութիւնը դարձաւ ամենուրեք — նշանաբան: Եւ Մահմեդի հաւատամքը լաւագոյն միջոցն էր՝ մշակելու, կատարելագործելու այդ անձայն ու անպայման հնազանդութիւնը՝ իշխանութիւններին: Մահմեդական թագաւորները, իշխանները, այդ հաւատամքի զօրութեամբ, ներկայացուցիչ ու արտայայտիչ էին ասուածային կամքի, գործում էին նրա անունով: *Omnis potestas a Deo!* — «Ամեն իշխանութիւն Աստուծոյ մէջ է»... Հին սեմիտական ասուածպետութիւնը (theocratie) նոյնպէս հասնում է իր կատարելագործման Եւլամի մէջ, որի կղերը տոն է տալիս ամբողջ հանրային զարգացման, ձուլելով իրարու հետ ասուածայինն ու մարդկայինը, սերտ, յարաւահաղորդակից սահմանելով Աստուծոյ և մարդկանց միջև, երկնային սանկցիա տալով բոլոր երկրաւոր այլանդակութիւններին ու չարիքներին:

Եւլամ կղերը...

Մահմեդական հասարակութիւնների elite-ն էր նա երկար դարերի ընթացքում, միակ բիշ-շատ կրթւած դասը, ցեղի «ընտիր» ու ղեկավարող հաստատութիւնը: Ամեն ուրիշ տեղ, — անգամ մեր հայ պատմութեան մէջ, այդ կրօնաւոր elite-ը, բացասական իր դերի հետ ունեցել է և դրական, նշանակալի մի պաշտօն, մատուցել է կարեւոր ծառայութիւններ ազգի առաջադիմութեան, նրա իմացական քաղաքակրթութեան գործին. իսկ յանձին իր ուժեղ, տաղանդաւոր դէմքերի՝ նա մերթ ընդ մերթ արծարծել է—ուսման ու գիտութեան անհրաժեշտութեան հետ—և մարդկային քաղաքացիական ազատութեան ոգին, բողոքել է այս կամ այն ձևով, ժողովուրդների կեանքը տրորող, այլանդակող չարիքների դէմ: Մահմեդական կղերը առհասարակ դժկամութեամբ երես է դարձրել այդ կարգի մարդանքներից, նա ձգտել է միշտ՝ աւելի ևս խտացնել Ղուրանի սուեթները, և դրա հետ խտացնել տիրապետող խաւարը, նա ձգտել է մեկնաբանել այդ Ղուրանի դրութիւնները միշտ ի նպաստ

երկրաւոր իշխանութեան և իր սեփական, դասակարգային տիրապետութեան, Պահպանողական և զօգմապաշտ կրօնի մէջ՝ նա եղել է խորապէս պահպանողական և իր ընկերային-քաղաքական աշխարհայեացքի մէջ... Աւելի ևս խտացած, չափազանցած ձեւերով՝ նա արածարծել է Ղուրանի մի այլ բացասական հրահանգը, որ թողատրոււմ, սրբագործոււմ է հաւատացեալի ըմբոստացումն ու նահատակութիւնը՝ միմիայն կրօնի խնդիրն երոււմ, միմիայն հաւատը պաշտպանելու և տարածելու նպատակով: Առանձնապէս շեշտոււմ է կղերի այդ չարաշուք դերը օսման եւս պատմութեան մէջ. հին արաբական շրջանում, ինչպէս և նորագոյն Պարսկաստանում, իսլամ կղերը փոքր ինչ տարբեր կերպարանքով է երեւան գալիս: Պարսկաստանում նա, ինչպէս տեսանք, աջակից էր սահմանադրական շարժումներին, թէպէտ և այդ աջակցութիւնը աւելի մասնակի կցկաւոր ու վաղանցուկ էր, բան սիստեմատիկ, շարունակական և հաւաքական:

Ամեն տեղ սակայն, գրեթէ բոլոր իսլամական հատւածներին ու աղանդներին ընդհանուր է և յատուկ է մեր նկարագրած կրօնական անհամբերողութիւնը, ճակատագրապաշտ ֆատալիզմը, զանգւածային մոլեռանդութիւնն ու զօգմայնութիւնը. գրեթէ բոլոր հատւածների մէջ՝ Ղուրանը գլխաւոր կանոնաւորիչն է հանրային յարաբերութիւնների և պետական մեխանիզմի: Մասնաւորապէս թիւրքիայում՝ իսլամական իրաւագրքի Շէրիաթի սիստեմատիկ միջամտութիւնները ցեղային և միջցեղային կնճիւղներում՝ ստեղծել է վաղուց ի վեր, մանաւանդ հայ տարրի համար, անհանդուրժելի մի կացութիւն, որ մասամբ շարունակոււմ է, անգամ այսօր, սահմանադրական ռէժիմի տակ:

Այո, ամեն տեղ իսլամի և բրիտանիէի յարաբերութեանց մէջ շեշտոււմ է այդ տարկանոն և տարամերժ շէրիական օրէնքը, որ բղխում է նոյն Ղուրանի մշտադաւար Իզբիւրներից և որ միշտ կաշկանդոււմ է իսլամ պետութեան զարգացումը, թող չի տալիս, որ նա յարմարի եւրոպական իրաւակարգին, թող չի տալիս, որ պետական հաստատութիւնները ազատին, մաքրին ասիականութեան ժանգից և գրկեն անկեղծօրէն արեւմտեան գաղափարները: Իսլամադաւան «միլլեթը» ունի արդէն իր իրաւական կեանքը, միանգամ ընդմիշտ բիւրեղացած իրաւագիտական կօդէքսը, որ չի բղխում — արեւմտեան կօդէքսների պէս — մարդկային բանականութիւնից, այլ թարգման է «աստուածային կամքի», տրւած է ի վերուստ Մարգարէի ու Ղուրանի միջոցով, տրւած է, իբրեւ անձեռնմխելի, յաւիտենական և անսխալական օրէնսգիրք: Կառավարութիւններ և սուլթաններ պէտք է շարժւին համաձայն այդ գրքի, քաղաքական, պալատական վերիվայրումները չպէտք է հակառակեն նրա տառին, և այսօրւան նորաբողոք

թիւրք ու պարսիկ սահմանադրութիւնները ձգտում են ամեն վայրկեան համաձայնութեան մէջ դնելու երկու հակամարտ, անհաշտելի էութիւնները — իսլամի այդ յետադէմ ու քարացած իրաւագիրքը և արեւմտեան ազատաշունչ իրաւակարգը: Օսմանեան պարլամենտի և պարսից մէջլիսի մէջ մշակւած օրէնքները չպէտք է հակասեն շէրիական օրէնքին... Եւ այդ պատճառով եւրոպան միշտ սկեպտիկ է մահմեդական յեղափոխութիւնների նկատմամբ, թերահաւատ է դէպի նրանց բարենորոգչական, «ռէֆորմային ընդունակութիւնը»:

Բրիտանիէութիւնը զբաղւում է գրեթէ միայն հաւատացեալի ներքին կեանքով, նա չունի յաւակնութիւն կանոնաւորելու մարդկանց բոլոր յարաբերութիւններն ու գործողութիւնները, նա արձակում է մի քանի ընդհանուր բարոյակրթական հրահանգներ, բայց հրաժարւում է սահմանելու և որոշելու անհատական իրաւունքների և պարտաւորութիւնների բովանդակ ու այլազան ամբողջութիւնը, թողնում է այն — պետութեան, օրէնքին: Օրէնք՝ որ ծնունդ է բնական ու սօցիալական միջավայրի, մարդկային բանականութեան ու կամեցողութեան: Իսլամի մէջ՝ կրօն և իրաւունք բղխում են նոյն աստուածային կամքից, հիւսւած են ազգակցութեան ամենանուրբ թելերով: Կրօն և «միլլեթը» (ազգը) — միևնոյն բանն է... Ալլահը միանգամ ընդմիշտ գծել է իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները, որոնցից շեղւելը մահացու սրբապղծութիւն է... Ղուրանը միանգամ ընդմիշտ և ամենայն մանրամասնութեամբ սահմանել է հաւատացեալի թէ ներքին և թէ արտաքին կեանքը, նրա յարաբերութիւնը իր իշխանի, իր նմանների, կրօնակիցների, թշնամիների հետ: Ղուրանը մշտնջենապէս նրա ձեռքում կամ գլխումն է, թէ այն ժամանակ, երբ նա ծում ու նամազ է անում, թէ այն ժամանակ, երբ նա իբրեւ գործի մարդ, գնում է ու վաճառում, կապում է, ստորագրում պայմանագիրներ, դաշինքներ, կամ թէ երբ նա, իբրեւ զինուոր, կատարում է իր պարտաւորութիւնները, կամ իբրեւ յանձնար, քաւում է իր յանցանքը *): Շէրիաթը նրա գլխումն է — իբրեւ գերագոյն ուղեցոյց — իր ամուսնական, ընտանեկան և քաղաքացիական կեանքի բոլոր պարագաներում, երբ նա իբրեւ հարկատու, վճարում է իր տուրքը կամ գնում է վկայելու դատական ատեանի առաջ: Շիրիաթը այդ ատեանի առջև է միշտ, երբ մանաւանդ պէտք է լինում ընդունելու — աւելի ճիշտ, չընդունելու — բրիտանիէից վկայութիւնը այս կամ այն ծանրակշիռ, ժառանգական ու այլ տեսակ խնդրի մէջ... Շէրիաթը մահաւան պատժի սպառնալիքով արգելում է ուղղափառին բրիտանիէայ կին առնել, արգելում է բրիտանիէային՝ ամուսնանալ մահմեդական կնոջ

*) Johann Kresmarik, Beiträge zur Beleuchtung des Islamitischen Strafrechts, Leipzig 1904. էջ 73:

հետ, առանց նախապէս իսլամանալու... Եւ ահա այդ դրականեան, բարբարոս սպառնալիքով իսկ՝ խղճի ազատութեան դաւանանքը ոտնահարուած ու խողխողած — յայտնի չէ մինչեւ երբ...

Ամեն տեղ, Ղուրանի տառի զօրութեամբ, քրիստոնեան «ռայեա» է, հպառակ է, հստոր ցեղ՝ է ուղղափառ մահմեդականի աչքում։ Ամեն տեղ օգտարադաւան հպատակները քաղաքացի չեն, այլ սոսկ հարկատու և հիսլամի պաշտպանութիւնը վայելող օտարներ՝ *)։ Իսլամական Պարսկաստանը, որ իր ազատութեան նւաճումը պարտական է, մի զգալի չափով, հայ բազուկին, իմացականութեան և զոհողութեան, — անգամ պարսիկ սահմանադրական պետութիւնը աներեւակայելի փոքրագութեամբ զլանում է հայ տարրին ամենահամեստ զինուորները, նայում է այդ տարրի վրայ, որպէս օտար ստորագրեալի՝ որ երբեք չպիտի բարձրանայ մինչև տիրող ցեղի մակերևոյթը, որ երբեք չպիտի մասնակցէ զինուորական ծառայութեան, չպիտի վարէ մինիստրական պաշտօններ և այլն։

Ահաւասիկ իսլամի այն «անդարմանելիօրէն անձուկ ոգին», որի վրայ ակնարկում է Ռէնանը։

Եւ մենք կը տեսնենք մեր տեսութեան ընթացքում, թէ ինչպէս այդ «ոգին», այդ խտրական և չարաշուք պատուհասը մոլեգնօրէն ծառանում էր ամեն անգամ, երբ այս կամ այն սուլթանը, Իւրոպայի ճնշման տակ, փորձում էր կիրառելու հաւասարութեան սկզբունքը տարբեր, այլադաւան ցեղերի միջև...

Երկու տարբեր ուղղութիւններ — անտարակոյս։ Այդպէս բնորոշեցինք արեւմտեան և արեւելեան — մահմեդական քաղաքակրթութիւնը։ Չափազանցած, սխալ ձեռով չը մեկնաբանէի այդ բնորոշումը։ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան գերազանցութիւնը, հարկաւ, չի պայմանաւորում սոսկ կրօնի առաւելութիւններով, քրիստոնէական դօգմի ու բարոյախօսութեան յատկանիշներով։

Քրիստոնէութիւնն ևս դարեր շարունակ հալածեց ազատ միտքը, թշնամական դիրք բռնեց դէպի գիտութիւնն ու ռացիօնալիզմը, բանագրանքի ենթարկեց Գալիլէյներին ու Բրուներներին, խորոյններ բարձրացրեց հարիւր հազարաւոր «հերետիկոսների» դէմ և ինկվիզիցիայի, հաւատաքննութեան ոճիրներով սեւացրեց բովանդակ միջնադարեան պատմութիւնը։

Միւս կողմից՝ մահմեդական անշարժութիւնն ևս չի կարելի վերագրել միմիայն իսլամ կրօնի առանձնայատկութիւններին։

Մէկ թէ միւս պարագայում՝ պատճառների ամբողջութիւնը ընդգրկելու համար, պէտք կը լինէր իջնել

*) Այդ խօսքերով էր պատասխանում մի պարսիկ հեղինակաւոր երեսփոխան — մի երկու տարի սրանից առաջ — Մէլիխի մէջ ընկեր Յ. Միրզայեանցի արտասանած ծառին, զինուորագրութեան առիթով։

մինչև այդ երկու տարբեր հասարակութիւնների օրօրոցները, ճանաչել, ուսումնասիրել նրանց՝ ամենանախնական ժամանակներում, ուսումնասիրել սերտ կապերը, յարակցութիւնը շրջապատող բնութեան հետ, այն յարատե ու բռնակալ ազդեցութիւններն ու հակազդեցութիւնները, որ գործել են՝ տիեզերական միջավայրը, կլիմաներն ու աշխարհագրական դիրքերը, ծովերն ու գետերը, հողերի որպիսութիւնը, բուսականութիւնը, սնունդը և հարկաւոր այլ պայմաններ ու պատճառներ, որոնք կռել և դարբնել են հասարակութիւնների ֆիզիկական և հոգեբանական տիպը այն անդրագոյն շրջաններում։

Ոչ. կրօնը միակ վճռական ազդակը չէ, — մանաւանդ արեւմտեան քաղաքակրթութեան մէջ։ Բայց և, անշուշտ, մեր յիշատակած կրօնական տարբերումները ունին իրենց որոշ տեղը երկու քաղաքակրթական ուղղութիւնների — արեւմտեանի և արեւելեանի — ուժգին հակամարտութեան մէջ։ Անտարակոյս, քրիստոնէութիւնը — շնորհիւ գուցէ իր սկզբնական կորիզի յարաբերական մաքրութեան, շնորհիւ թերեւ իր հիմնադրի բարոյած մի շարք վեհանշն, համամարդկային սկզբունքների, որոնք այլանդակօրէն խեղաթիւրեցին յետագայում կղերի դասակարգային տիրապետութեան բուրայի մէջ — անտարակոյս, ասում ենք, քրիստոնէութիւնը ցոյց տւեց ինքզինքը պատմութեան մէջ շատ աւելի ճկուն, առաձգական, հաշտարար ու յարմարող՝ հանդէպ ամեն տեսակ նոր, «մօղերն» հոսանքների, հանդէպ ժողովրդապետութեան, հաւասարութեան և եղբայրութեան նշանաբանների։ Նա յարմարեց անգամ ամենամօղեռն հասարակական հոսանքին — Սօցիալիզմին։ Ո՞վ չգիտէ, որ հին ու նոր սօցիալիստական ռահպիւրաններից շատերը կոչ են արել յաճախ նախնական բրիստոնէութեան հաւասարապաշտ հրահանգներին։ Ո՞վ չգիտէ նաև, որ այդ նոյն նախնական բրիստոնէութեան և հաւասարապաշտ կոմունիզմի անունով՝ բռնկւել են միջնադարեան Իւրոպայում մի անվերջ շարք սօցիալական շարժումներ, անաբապտիստ աղանդաւորների, տաբօրիստների, գիւղացիների մեծածաւալ, զանգւածային շարժումներ, որոնք արեւան հեղեղներով ոռոգեցին հասարակական զարգացման ճանապարհը, ցանցին արգասաւոր սերմերը աւելի երջանիկ ապագայի համար, նախապատրաստեցին ժամանակակից սօցիալիզմի համաշխարհային հոսանքը։

Իսլամիզմը սկզբից արդէն նեղ, տարածութիւն մատնեց և դրանով իսկ շեշտեց իր անբարեհաճ դիրքը դէպի ճշմարիտ քաղաքակրթութեան հրամայականները։

Մարդկանց, բոլոր մարդկանց, հաւասարութեան և եղբայրակցութեան նշանաբանը, — որ այդ քաղաքակրթութեան վախճանական ու գերագոյն նպատակներից մինն է — խորթ էր միշտ իսլամի համար, խորթ է մնում և ցայսօր։

կրօնական խտրութիւնը, իշխողի և հպատակի, ուղղափառի և «ուայեա»ի խորունկ անտաքօնիզմը՝ ղեկավարող սկզբունքն է միջցեղային քաղաքականութեան: Քրիստոնեայ հայութիւնը դեռ ազգ էլ չէ, այլ սոսկ միայն կրօնական համայնք: Ի՞նչէ անգամ նա ստանայ էլ ապագայում աւելի լայն ազգային ինքնուրոյնութիւն, եթէ նա *de facto* օժտւի գործադիր իշխանութեան և գործօն ազգայնութեան ստորոգելիներով—նա դարձեալ *de jure* գիտւելու է միշտ, իբրև կրօնական մի համայնք:

Գեռ Թիւրքիայում՝ քրիստոնեայ ազգերը շօշափելի թւական ու որակական ուժ կազմելով, կարող են ապագայում մի յայտնի յեղաշրջումն մտցնել ուժերի փոխյարաբերութեան մէջ. կարող են նաեւ թերեւ լիակատար իրաւահաստատութիւն: Իսկ այնտեղ, ուր քրիստոնիսները կազմում են մի չնչին թիւ (ինչպէս, օրինակ, Պարսկաստանում), այնտեղ նրանք դատապարտւած են—յայտնի չէ, մինչև երբ—կրելու «ուայեա»ի, իրաւական և իրական ստորագրութեան ոչ-պատւար ճակատագիրը:

Այդպէս—միջցեղային յարաբերութիւնների մէջ, հապա ներսում... Ի՞նչ պիտի լինի բուն իսկ իսլամ մարգիւղութեան վիճակը: Ե՞րբ արդեօք կը խորտակւի վերջնականապէս նրա դարաւոր անշարժութեան սառուցը, այդ սարսափելի մայնութիւնը, որի վրայ արձիճային լեռան պէս ծանրացած է իսլամական դօգմը: Ե՞րբ արդեօք կը թօթափւի այդ ահաւոր լուծը: Ե՞րբ կը ծնէ մահմեդական աշխարհը... մի լուծէր:

Եւրոպական Լուծէրը իր ծաւալուն, վերանորոգչական շարժումով արդիւնք էր թէ քննադատական մտքի բազմադարեայ զարգացման և թէ տնտեսական գաւազանային որոշ պայմանների ու մղումների, արդիւնք էր մասամբ այն խուլ, երկարատե ու յարաճուն զգոհութեան՝ որ մթերւել էր արեւմտեան զանգւածների մէջ, ընդգէմ պապական հարստահարիչ և կեղեքիչ տիրապետութեան:

Ե՞րբ կը գալի կը հասունանայ այդ քննական միտքը և այդ փրկարար զգոհութիւնը մահմեդական մտաւորականութեան և տրորւած, ֆանատիզմի ու ֆատալիզմի թոյնով մշակւած զանգւածների մէջ...

Թւում է թէ մինչ այն՝ բոլոր կատարւած ու կատարելիք ազատական նաճումները պիտի մնան հարկադրաբար կիսատ ու երբրուն. թւում է թէ մինչ այն՝ իսլամ մարգիւղութիւնը չպիտի կարողանայ հաշտւել անկեղծօրէն արեւմտեան քաղաքակրթութեան իրական նշանաբանների հետ, գրկել անկեղծօրէն համամարդկային ազատութեան և հաւասարութեան աւետարանը:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

Ա Զ Դ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Միջազգային ընկերվարական Բիւրօն խնդրում է մեզ՝ հրատարակութեան տալ հետեւեալ երկու ծանուցումները, որ գալիս են ռուսական Սօցիալ-Դեմօկրատիկ երկու հակամարտ հատւածների կողմից:

I

(ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ ԼԷՆԻՆԻ)

Վերջին տարիներս Ռուսաստանի սօցիալ-դեմօկրատական բանւորական կուսակցութեան մէջ տիրում էին շփոթութիւն և կազմալուծում: Երեք տարւայ ընթացքում՝ կուսակցութիւնը չկարողացաւ գումարել ոչ կօնգրէս, ոչ իսկ խորհրդաժողով, և երկու ձիգ տարիներ՝ նրա կենտրոնական կոմիտեն բնաւ չպաշտօնավարեց:

Կուսակցութիւնը շարունակում էր ապրել, բայց ցրիւ, կղզիացած խմբումների ձևով (քանի որ չկար կենտրոնական կոմիտէ), ապրում էր քիչ-շատ կարեւորութիւն ունեցող քաղաքներում:

Սակայն, մի քանի ժամանակից ի վեր, ռուսական պրօլետարիատի զարթոնումի ազդեցութեան տակ, կուսակցութիւնը սկսել է վերակազմւել և նորերս կարողացաւ, վերջապէս, գումարել կուսակցութեան խորհրդաժողով, կօնֆերանս, (մի բան, որ անկարելի էր եղած 1908 թւականից ի վեր), որին ներկայ էին երկու պատգամաւորներ՝ երկու մայրաքաղաքների կազմակերպութիւնից, հիւսիս-արեւմտեան և հարավային սահմաններից, Պովկասից և կենտրոնական Ռուսաստանի արդիւնաբերական վայրերից. ընդամենը 20 կազմակերպութիւն յայտնեցին իրենց համերաշխութիւնը կոզմակերպիչ Յանձնախմբի հետ, որ գումարել էր այդ խորհրդաժողովը: Երբեք չէր բոլոր կազմակերպութիւնները—մեծէն ինչ թէ բոլորը—որ ներկայութեամբ գոյութիւն ունին Ռուսաստանում:

Խորհրդաժողովը ինքզինքը հաշակեց, որպէս կուսակցութեան միահեծան օրգան. 23 նիստի մէջ նա քննեց օրակարգի մէջ նշանակւած բոլոր խնդիրները, որոնցից մի քանիսը ունին կենտրոնական կարեւորութիւն: Նա խորապէս և կատարելապէս գնահատեց ներկայ քաղաքական կացութիւնը և կուսակցութեան քաղաքականութիւնը. մի գնահատութիւն՝ որ կատարեալապէս համաձայնում է 1908-ի խորհրդաժողովի և 1910-ի կենտր. կոմիտէի համագումար ժողովների օրակարգերի հետ: Նա մասնաւոր ուշադրութեան առաւ Պետական Գումմայի ընտրութիւնները, որ տեղի պիտի ունենան մի քանի ամսից յետոյ և այդ առթիւ մշակեց երեք բաժնից բաղկացած մի օրակարգ, որը շատ կօնկրետ ու մանրամասն ձևով նախատեսում է մեր ընտրական օրէնքի բազմապիսի բարդացումները, կարծիք յայտնեց ընտրական համաձայնութիւնների մասին ուրիշ կուսակցութիւնների հետ և քննեց բոլոր կողմերից կուսակցութեան գիրքն ու գործունէութիւնը առաջիկայ ընտրողական արշաւանքի ընթացքում:

Սովի հարցը, բանւորական ապահովագրութիւնը, սինդիկատներն ու գործադուլներն և ուրիշ թեմաներն առարկայ եղան և լուծուեցին ստացան:

Խորհրդաժողովը քննեց նաև «հաշեյարդարների», ռիկվիզատօրների՝ խնդիրը: Այդ հոսանքը մերժում է գաղտնի, իլլեգալ կուսակցութեան գոյութիւնը՝ յայտարարում է, որ նա արդէն վերջացած է (կուսակցութիւնը լուծւած է), որ նրա վերականգնումը սոսկ մի յետագիմական ցնորք է և պնդում է, որ նա կարող է վերածնել միայն իբրև լեգալ օրինական կուսակցութիւն: Եւ այնուամենայնիւ, այդ հոսանքը, որ հրաժարւել է գաղտնի կուսակցութիւնից, մինչև օրս չի կարողացել հաստատել օրինական կուսակցութիւն:

Խորհրդաժողովը արձանագրեց, որ կուսակցութիւնը չորս տարուց ի վեր պայքարում է այդ հոսանքի դէմ, որ 1908-ի կօնֆերանսը և 1910-ի կենտրոնական կոմիտէի համագումար ժողովը ժխտական դիրք են բռնել դէպի «լիկվիդա-

